**અસ્વીકરણ:** સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

**DISCLAIMER:** The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.

==========

[૨૦૧૮] ૧૧ એસ.સી.આર. ૫૮૬

મઝદૂર કિસાન શક્તિ સંગઠન

*વિ.*

ધ યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય

(રીટ પીટીશન (સિવિલ) નં. ૧૧૫૩/૨૦૧૭)

જુલાઈ ૨૩, ૨૦૧૮

**[એ. કે. સિકરી અને અશોક ભૂષણ, ન્યાયમૂર્તિઓ]**

*ભારતનું બંધારણ: અનુચ્છેદ ૩૨, ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) – વિરોધ કરવાનો અધિકાર – શાંતિપૂર્ણ રીતે અને શસ્ત્રો વિના એકઠા થવાનો અધિકાર – સી.આર.પી.સી.ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ વારંવાર લાદવામાં આવેલા પોલીસ હુકમને*

*રદ કરવાની માંગ કરતી રીટ અરજીઓ કે જેના દ્વારા સેન્ટ્રલ દિલ્હી વિસ્તારને જાહેર સભાઓ, ધરણા, શાંતિપૂર્ણ વિરોધ પ્રદર્શનો યોજવા માટે પ્રતિબંધિત વિસ્તાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો; જંતર-મંતર રોડ પર પ્રદર્શનો કરવા પર પ્રતિબંધ મૂકતા/મનાઈ ફરમાવતા એનજીટીના હુકમને રદ કરવાની માંગણી; અને જાહેર સભાઓ, ધરણા યોજવા માટે માર્ગદર્શિકા ઘડવાની માંગ કરતી પરમાદેશની રીટ જારી કરવાની માંગણી – ઠેરવેલ: શાંતિપૂર્ણ વિરોધ પ્રદર્શનો વગેરે યોજવાનો લોકોનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલો મૂળભૂત અધિકાર છે – વિરોધકર્તાઓ તેમના અધિકારનો ઉપયોગ કરી શકે તે માટે સાવચેતીપૂર્વક અને નિયંત્રિત રીતે શાંતિપૂર્ણ વિરોધ અને પ્રદર્શનોની મંજૂરી આપી શકાય છે, એ સુનિશ્ચિત કરીને કે રહેવાસીઓને કોઈપણ પ્રકારની અસુવિધા ન થાય – વિરોધકર્તાઓ અને રહેવાસીઓ બંનેના અધિકારોનું સંતુલન સાધી શકાય છે – ઘણા સમયથી જંતર-મંતરને પ્રદર્શનો યોજવા માટેના સ્થળ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે અને સત્તાવાળાઓ દ્વારા પણ તેને નિયત કરવામાં આવ્યું હતું – જો કે, સરઘસો, પ્રદર્શનો અને આંદોલનો વગેરેના પરિણામે દયનીય પરિસ્થિતિઓ સર્જાઈ હતી કારણ કે સત્તાવાળાઓએ તેને નિયંત્રિત કરવા માટે જરૂરી પગલાં લીધા ન હતા – આવા પ્રદર્શનો વગેરે માટે નિયત કરાયેલ રામલીલા મેદાન આ જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે પૂરતું ન હોઈ શકે – કારણ કે, જંતર-મંતર એ સત્તાવાળાઓ દ્વારા પસંદ કરાયેલ વિસ્તાર હતો અને ઘણા સમયથી ઉપયોગમાં લેવાતો રહ્યો છે, તેથી*

*આ વિસ્તારના મર્યાદિત ભાગને શાંતિપૂર્ણ જાહેર સભાઓ, સરઘસો વગેરે યોજવાની મંજૂરી આપીને સંતુલન સાધી શકાય છે જેથી રહેવાસીઓને કોઈપણ પ્રકારનો ખલેલ કે અસુવિધા ન થાય – પોલીસ કમિશનર, નવી દિલ્હી અન્ય સંબંધિત એજન્સીઓ સાથે પરામર્શ કરીને જંતર-મંતર અને બોટ ક્લબ વિસ્તારમાં આવા વિરોધ પ્રદર્શનોને નિયંત્રિત કરવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શિકા ઘડશે.*

*અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ), ૧૯(૧)(બી) – વિરોધ કરવાનો અધિકાર – ઠેરવેલ: પોતાની ફરિયાદો રજૂ કરવા માટે નાગરિકો દ્વારા શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનો યોજવા એ અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ પ્રસ્થાપિત મૂળભૂત અધિકાર છે, જે વ્યાજબી નિયંત્રણોને આધીન છે, જે ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા અથવા જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં લાદી શકાય છે – કાયદેસરનો મતભેદ એ કોઈપણ લોકશાહીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે – પ્રદર્શનકારીઓ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલો મુદ્દો સાચો છે કે ખોટો અથવા વ્યાજબી છે કે ગેરવ્યાજબી તે પ્રશ્ન નથી – મૂળભૂત પાસું એ અધિકાર છે જે લોકશાહીમાં અસરગ્રસ્ત લોકોને તેમની ફરિયાદો રજૂ કરવા માટે આપવામાં આવે છે – આ અધિકાર ભારત જેવી જીવંત લોકશાહીમાં નિર્ણાયક છે પરંતુ ભારતીય સંદર્ભમાં હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા*

*અને નબળા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા લઘુમતીઓના અધિકારોની પુષ્ટિ કરવામાં મદદ કરવા માટે વધુ મહત્ત્વપૂર્ણ છે.*

*અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ), ૧૯(૧)(બી) અને ૨૧ – મૂળભૂત અધિકારો – અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ રહેવાસીઓના અધિકારો વિરુદ્ધ અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ પ્રદર્શનકારીઓનો અધિકાર – બે અધિકારોનું સંતુલન – ઠેરવેલ: એવી પરિસ્થિતિઓ ઊભી થાય છે જ્યાં બે મૂળભૂત અધિકારો વચ્ચે સંઘર્ષ થાય છે – અમુક વ્યક્તિના સંદર્ભમાં તેણે ભોગવેલો એક મૂળભૂત અધિકાર તેને બાંયધરી આપવામાં આવેલા અન્ય મૂળભૂત અધિકાર સાથે સંઘર્ષમાં આવી શકે છે – એક અધિકારને પ્રાથમિકતાનો સિદ્ધાંત આપી શકાય નહીં કે જેનાથી અન્યનો અધિકાર સંપૂર્ણપણે નાબૂદ થઈ જાય – સંપૂર્ણ લુપ્તતા એ સંતુલન નથી – સંતુલનનો અર્થ એક વર્ગના એક અધિકારને અમુક અંશે ઘટાડવાનો થશે જેથી અન્ય વર્ગના અધિકારનું પણ રક્ષણ થાય – બે વિરોધાભાસી અધિકારોનું સંતુલન કરતી વખતે, કોર્ટે વિશાળ જાહેર હિતની તપાસ કરવાની હોય છે, જે આખરે પ્રવર્તશે.*

ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા, ૧૯૭૩: કલમ ૧૪૪ – સી.આર.પી.સી.ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પોલીસ હુકમનું વારંવાર લાદવું કે જેના દ્વારા સેન્ટ્રલ દિલ્હી વિસ્તારને જાહેર સભા, ધરણા અથવા શાંતિપૂર્ણ વિરોધ યોજવા માટે પ્રતિબંધિત વિસ્તાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવ્યો છે – ઠેરવેલ: આ હુકમો, તેમના પ્રથમ દર્શનીય રીતે, ગેરકાયદેસર જણાતા નથી કારણ કે તેઓ 'લેખિત પરવાનગી વિના' જાહેર સભાઓ, પાંચ કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓનો મેળાવડો, સરઘસો, પ્રદર્શનો, ધરણા વગેરે પર પ્રતિબંધ મૂકે છે – વધુમાં, આવા હુકમો ગુપ્તચર અહેવાલોના આધારે પસાર કરવામાં આવે છે જે દર્શાવે છે કે આ વિસ્તારમાં 'જાહેર સભાઓનું અનિયંત્રિત આયોજન', સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરેથી ટ્રાફિકમાં અવરોધ, માનવ સલામતી માટે જોખમ અને જાહેર શાંતિમાં ખલેલ પહોંચવાની સંભાવના છે – આ હુકમોનું વાંચન દર્શાવે છે કે જાહેર સભાઓ, સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરે યોજવા પર કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ નથી – આવી પ્રવૃત્તિઓ વિશાળ જાહેર હિતમાં પ્રતિબંધિત કરવાની હોય છે અને તેથી, વ્યક્તિઓનું કોઈપણ જૂથ અથવા વ્યક્તિ આવા કોઈપણ સરઘસો અને ધરણા કરવા માંગે તે પહેલાં, તેણે પૂર્વ લેખિત પરવાનગી લેવી પડશે – વળી, કલમ ૧૪૪ હેઠળ સતત વારંવાર પસાર કરવામાં આવેલા હુકમોએ કાયમી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું છે – કલમ ૧૪૪ હેઠળ જારી કરાયેલા હુકમો 'પરવાનગી વિના' પ્રદર્શનો વગેરેના સ્વરૂપમાં અમુક પ્રવૃત્તિઓ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, જેનો અર્થ એ થાય છે કે અમુક કિસ્સાઓમાં પરવાનગી આપી શકાય છે – જો કે, વાસ્તવિકતામાં આવી કોઈ પ્રવૃત્તિઓની બિલકુલ મંજૂરી

*આપવામાં આવતી નથી અને તેથી, જે પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે તે આ જાહેર સભાઓ, પ્રદર્શનો, ધરણા વગેરેને 'નિયંત્રિત' કરવાને બદલે સંપૂર્ણપણે 'પ્રતિબંધિત' કરવા સમાન છે.*

**બાબતોનો નિકાલ કરતા, કોર્ટે**

**ઠેરવ્યું: ૧. સાવચેતીપૂર્વક અને નિયંત્રિત રીતે, શાંતિપૂર્ણ વિરોધ અને પ્રદર્શનોની અમુક શ્રેણીઓને મંજૂરી આપી શકાય છે જેથી પ્રદર્શનકારીઓ તેમના અધિકારનો ઉપયોગ કરી શકે અને તે જ સમયે, રહેવાસીઓને કોઈપણ પ્રકારની અસુવિધા ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરી શકાય. પોલીસ કમિશનર, નવી દિલ્હી અને અન્ય સત્તાવાર સામાવાળાઓ જંતર-મંતર અને બોટ ક્લબ વિસ્તારમાં આવા વિરોધ પ્રદર્શનો વગેરેને નિયંત્રિત કરવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શિકા ઘડી શકે છે. [પેરા ૬૨, ૭૦] [૬૪૦-ઈ-એફ; ૬૪૩-જી-એચ]**

**૨.૧ પોતાની ફરિયાદો રજૂ કરવા અને સંબંધિત વર્તુળોમાં આ ફરિયાદો સંભળાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે નાગરિકો દ્વારા શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનો યોજવા એ તેમનો મૂળભૂત અધિકાર છે. આ અધિકાર ખાસ કરીને ભારતના બંધારણના**

અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ પ્રસ્થાપિત થયેલ છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) નાગરિકોને ખૂબ જ મૂલ્યવાન અધિકાર આપે છે, એટલે કે વાણી સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર. તેવી જ રીતે, અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(બી) શાંતિપૂર્ણ રીતે અને શસ્ત્રો વિના એકઠા થવાનો અધિકાર આપે છે. બંને અધિકારો સંયુક્ત રીતે સુનિશ્ચિત કરે છે કે આ દેશના લોકોને શાંતિપૂર્ણ રીતે એકઠા થવાનો અને સરકાર અથવા અન્ય સરકારી સત્તાવાળાઓ દ્વારા લેવાયેલા કોઈપણ પગલાં અથવા નિર્ણયો કે જે તેમને પસંદ નથી તેની સામે વિરોધ કરવાનો અધિકાર છે. કાયદેસરનો મતભેદ એ કોઈપણ લોકશાહીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રદર્શનકારીઓ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલો મુદ્દો સાચો છે કે ખોટો અથવા વ્યાજબી છે કે ગેરવ્યાજબી તે પ્રશ્ન નથી. મૂળભૂત પાસું એ અધિકાર છે જે લોકશાહીમાં અસરગ્રસ્ત લોકોને તેમની ફરિયાદો રજૂ કરવા માટે આપવામાં આવે છે. આ બાબતમાં પૂર્વવર્તી ચુકાદાઓ દર્શાવે છે કે આ કોર્ટે શાંતિપૂર્ણ અને વ્યવસ્થિત પ્રદર્શનો અને વિરોધના મૂલ્યવાન અધિકારનું હંમેશા રક્ષણ કર્યું છે. [પેરા ૪૮] [૬૨૮-બી-ઈ]

૨.૨ વિરોધ કરવાનો અધિકાર બંધારણ હેઠળ મૂળભૂત અધિકાર તરીકે માન્યતા પ્રાપ્ત છે. આ અધિકાર લોકશાહીમાં નિર્ણાયક છે જે શાસનમાં માહિતગાર નાગરિકોની ભાગીદારી પર આધાર રાખે છે. આ અધિકાર એટલા માટે પણ મહત્ત્વપૂર્ણ છે કારણ કે તે જાહેર બાબતોમાં સીધી ભાગીદારીને સક્ષમ કરીને

પ્રતિનિધિ લોકશાહીને મજબૂત બનાવે છે જ્યાં વ્યક્તિઓ અને જૂથો મતભેદ અને ફરિયાદો વ્યક્ત કરવા, શાસનની ખામીઓને ઉજાગર કરવા અને રાજ્ય સત્તાવાળાઓ તેમજ શક્તિશાળી સંસ્થાઓ પાસેથી જવાબદારી માંગવા સક્ષમ બને છે. ભારત જેવી જીવંત લોકશાહીમાં આ અધિકાર નિર્ણાયક છે પરંતુ ભારતીય સંદર્ભમાં હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા અને નબળા પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા લઘુમતીઓના અધિકારોની પુષ્ટિ કરવામાં મદદ કરવા માટે વધુ જરૂરી છે. તે જ સમયે, અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળના સદર અધિકારો તેમના કાર્યક્ષેત્રમાં અબાધિત અને અમર્યાદિત નથી. અનુચ્છેદ ૧૯(૨) થી (૬) આવા અધિકારોના ઉપયોગ પર નિયંત્રણો લાદવા માટે વાજબી નિયંત્રણો લાદવાની ચોક્કસ જોગવાઈ કરે છે. સદર જોગવાઈઓ પરથી સમજી શકાય છે કે કલમ (એ) માં આપવામાં આવેલ વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારનો અને કલમ (બી) માં શાંતિપૂર્ણ રીતે અને શસ્ત્રો વિના એકઠા થવાના અધિકારનો ઉપયોગ એ વાજબી નિયંત્રણોને આધીન રાખવામાં આવ્યો છે જે અન્ય બાબતોની સાથે ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા અથવા જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં લાદી શકાય છે. [પેરા ૫૪-૫૬] [૬૩૨-ડી-જી; ૬૩૩-સી]

૨.૩ અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ પ્રદર્શનકારીઓનો અધિકાર અને અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ રહેવાસીઓના અધિકારોનું સંતુલન સાધવાનું

છે કારણ કે બંને અધિકારો મૂળભૂત અધિકારો છે. એવી પરિસ્થિતિઓ હોઈ શકે છે જ્યાં બે મૂળભૂત અધિકારો વચ્ચે સંઘર્ષ ઊભો થઈ શકે છે. પરિસ્થિતિ આંતર-મૂળભૂત અધિકારો, આંતરિક-મૂળભૂત અધિકારો વચ્ચેનો સંઘર્ષ હોઈ શકે છે અને અમુક વિશિષ્ટ સંજોગોમાં, અમુક વ્યક્તિના સંદર્ભમાં તેણે ભોગવેલો એક મૂળભૂત અધિકાર તેને બાંયધરી આપવામાં આવેલા અન્ય મૂળભૂત અધિકાર સાથે સંઘર્ષમાં આવી શકે છે. આવી તમામ પરિસ્થિતિઓમાં, કોર્ટે બે વિરોધાભાસી અધિકારોનું સંતુલન કરતી વખતે વિશાળ જાહેર હિત ક્યાં રહેલું છે તેની તપાસ કરવી પડે છે. તે સર્વોચ્ચ સામૂહિક હિત છે જે આખરે પ્રવર્તશે. [પેરા ૫૭-૫૮] [૬૩૩-ઈ-એચ]

૨.૪ શાંતિપૂર્ણ વિરોધ અને પ્રદર્શનો વગેરે યોજવાનો લોકોનો અધિકાર

અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલો મૂળભૂત અધિકાર છે. એનજીટી દ્વારા આપવામાં આવેલ વિગતવાર તર્ક કે જે રીતે પ્રદર્શનો યોજાઈ રહ્યા છે તેનાથી રહેવાસીઓને ગંભીર અસ્વસ્થતા અને હેરાનગતિ થઈ રહી છે, તે સ્વીકારવામાં આવે છે. તે જ સમયે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઘણા સમયથી જંતર-મંતરને પ્રદર્શનો યોજવા માટેના સ્થળ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે અને સત્તાવાળાઓ દ્વારા પણ તેને નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હતું. એક અધિકારને પ્રાથમિકતાનો સિદ્ધાંત આપી શકાય નહીં કે જેનાથી

બીજાનો અધિકાર સંપૂર્ણપણે લુપ્ત થઈ જાય. સંપૂર્ણ લુપ્તતા એ સંતુલન નથી. સંતુલનનો અર્થ એક વર્ગના અધિકારને અમુક અંશે ઘટાડવાનો થશે જેથી અન્ય વર્ગના અધિકારનું પણ રક્ષણ થાય. [પેરા ૬૧] [૬૩૯-ડી-જી]

૨.૫ જંતર-મંતર ખાતે સરઘસો, પ્રદર્શનો અને આંદોલનો વગેરેના પરિણામે જે દયનીય પરિસ્થિતિઓ સર્જાઈ હતી તે મુખ્યત્વે એ કારણસર હતી કે સત્તાવાળાઓએ તેને નિયંત્રિત કરવા માટે જરૂરી પગલાં લીધા ન હતા. જો આવા ધરણા અને પ્રદર્શનો તેમની મર્યાદામાં યોજાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે સત્તાવાળાઓ દ્વારા પર્યાપ્ત અને પૂરતા પગલાં લેવામાં આવ્યા હોત, તો તેનાથી પ્રદર્શનકારીઓ તેમજ રહેવાસીઓ બંનેના અધિકારોનું સંતુલન સધાયું હોત. ઉદાહરણ તરીકે, ધરણા અને વિરોધ પ્રદર્શનો લગભગ સમગ્ર જંતર-મંતર રોડ પર, બંને બાજુએ અને રસ્તાની પહોળાઈમાં પણ ફેલાવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. તેના બદલે, આ હેતુ માટે એક ચોક્કસ વિસ્તાર નિયત કરી શકાયો હોત, જે મકાનો વગેરેથી પૂરતા અંતરે હોય જેથી રસ્તાઓ અને માર્ગો પર બિનજરૂરી અવરોધ ઊભો ન થાય. તેવી જ રીતે, પ્રદર્શનકારીઓને મોડી રાત્રે પણ અને તે પણ લાઉડસ્પીકર વગેરેના ઉપયોગ સાથે સતત સૂત્રોચ્ચાર ચાલુ રાખવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. સત્તાવાળાઓ સુનિશ્ચિત કરી શક્યા હોત કે આવા સૂત્રોચ્ચાર અવાજ પ્રદૂષણના ધોરણોની મર્યાદામાં હોય અને રાત્રિના સમયે

અથવા વહેલી સવારના કલાકોમાં કોઈ બૂમો પાડવી કે સૂત્રોચ્ચાર ન થાય. વળી, અમુક પ્રસંગોએ આ ધરણા, આંદોલનો અને સરઘસો પર પ્રતિબંધ મૂકી શકાય છે, ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે પણ કોઈ વિદેશી મહાનુભાવો સદર વિસ્તારની મુલાકાત લે અને ત્યાંથી પસાર થાય અથવા આવા અન્ય સંવેદનશીલ પ્રસંગોએ. સત્તાવાળાઓ એ પણ સુનિશ્ચિત કરી શકે છે કે પ્રદર્શનકારીઓ તેમના ટ્રકો/બસો વગેરે ન લાવે અને તે વાહનોને રહેણાંક મકાનોમાં અને તેની આસપાસ પાર્ક ન કરે; પ્રદર્શનકારીઓને તેમના તંબુ બાંધવા અને દિવસો સુધી રહેવાની મંજૂરી આપવામાં ન આવે; તેમને દિલ્હી જલ બોર્ડના ટેન્કરોનો ઉપયોગ કરીને સ્નાન કરવા કે કપડાં ધોવા અથવા ફૂટપાથ પર ખુલ્લામાં શૌચ કરવાની મંજૂરી આપવામાં ન આવે; અને કોઈપણ બિનઆરોગ્યપ્રદ પરિસ્થિતિઓનું સર્જન ન કરે. સત્તાવાળાઓ આવા પ્રદર્શનની મંજૂરી આપતી વખતે, ભાગ લેવાની સંભાવના ધરાવતા પ્રદર્શનકારીઓની સંખ્યા કેટલી છે તેની પણ તપાસ કરી શકે છે અને જ્યારે સંખ્યા અસામાન્ય રીતે મોટી હોય ત્યારે આવા કોઈપણ પ્રદર્શન વગેરે યોજવાની પરવાનગી નકારી શકે છે, જેને જો મંજૂરી આપવામાં આવે તો તે રહેવાસીઓ માટે વિવિધ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ ઊભી કરશે. સાવચેતીપૂર્વક અને નિયંત્રિત રીતે, શાંતિપૂર્ણ વિરોધ અને પ્રદર્શનોની અમુક શ્રેણીઓને મંજૂરી આપી શકાય છે જેથી પ્રદર્શનકારીઓ તેમના અધિકારનો ઉપયોગ કરી શકે અને તે જ સમયે, રહેવાસીઓને કોઈપણ પ્રકારની અસુવિધા ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરી શકાય. [પેરા ૬૨] [૬૩૯-જી-એચ; ૬૪૦-એ-એફ]

૨.૬ બે અધિકારોના સંતુલનના પાસાંની ચર્ચા કરતી વખતે, અમુક સંબંધિત પરિબળોને ધ્યાનમાં રાખવાના હોય છે. એ નોંધવું જરૂરી છે કે રામલીલા મેદાનનો એક ભાગ આવા પ્રદર્શનો વગેરે માટે ફાળવવામાં આવ્યો છે. તેથી, તે જગ્યા પહેલેથી જ ઉપલબ્ધ છે. રીટ અરજીમાં અરજદાર અને અપીલમાં અપીલકર્તાઓ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલી દલીલોમાંની એક એ છે કે રામલીલા મેદાન નવી દિલ્હી વિસ્તારના તે ભાગથી ઘણું દૂર છે જ્યાં 'સત્તા'નું કેન્દ્રીકરણ છે અને તેથી, રામલીલા મેદાનમાં દૂરના સ્થળે વિરોધ પ્રદર્શનો યોજવાની કોઈ અસર નહીં થાય અથવા બહુ ઓછી અસર થશે. એ વાત પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે આવા પ્રદર્શનો યોજવાનો અને સૂત્રોચ્ચાર કરવાનો હેતુ એ છે કે તેઓ સંબંધિત વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચે જેમના માટે આ યોજાયા છે. આ સાચું હોઈ શકે છે. જો કે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે ટેક્નોલોજીના યુગમાં જ્યાં વ્યક્તિઓના જૂથ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલો સંબંધિત અવાજ અસંખ્ય માધ્યમો દ્વારા યોગ્ય વર્તુળો સુધી પહોંચી શકે છે. ઇલેક્ટ્રોનિક અને પ્રિન્ટ મીડિયા નિર્ણાયક ભૂમિકા ભજવે છે. સોશિયલ મીડિયા અને 'વોટ્સએપ', 'ટ્વિટર', 'ઇન્સ્ટાગ્રામ' વગેરે જેવી વિવિધ એપ્લિકેશનો આવી ઘટનાઓને ફેલાવવામાં સમય લેતી નથી. જો કે વિરોધ અને પ્રદર્શનો યોજવા એ એક સ્વીકૃત અધિકાર છે, તે જ સમયે, કોઈ એવો દાવો કરી શકતું નથી કે તેમને માત્ર એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં જ પ્રદર્શન કરવાનો અધિકાર છે. જાહેર હિતમાં આવા પ્રદર્શનોનું નિયમન કરતી વખતે, ચોક્કસ વિસ્તારો

નિયત કરી શકાય છે. બીજી બાજુ, એ પણ સ્વીકારવું પડશે કે આ જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે રામલીલા મેદાન પૂરતું ન હોઈ શકે. વળી, જૂની દિલ્હીમાં આવેલી આ જગ્યા ખૂબ જ ગીચ વિસ્તારનો એક ભાગ છે અને આવા હેતુઓ માટે આ વિસ્તારનો ઉપયોગ કરવાની પોતાની મર્યાદાઓ છે. તેથી, અન્ય કોઈ વિસ્તારની જરૂર છે. કારણ કે, જંતર-મંતર એ સત્તાવાળાઓ દ્વારા પસંદ કરાયેલ વિસ્તાર હતો અને ઘણા સમયથી ઉપયોગમાં લેવાતો રહ્યો છે, તેથી આ વિસ્તારના મર્યાદિત ભાગને શાંતિપૂર્ણ જાહેર સભાઓ, સરઘસો વગેરે યોજવાની મંજૂરી આપીને સંતુલન સાધી શકાય છે, ઓછામાં ઓછા નાના જૂથોને અને એવી રીતે કે જેથી જ્યાં સુધી રહેવાસીઓનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી કોઇપણ પ્રકારનો ખલેલ કે અસુવિધા ન થાય. [પેરા ૬૪] [૬૪૧-બી-જી]

૨.૭ પોલીસ કમિશનર, નવી દિલ્હી અન્ય સંબંધિત એજન્સીઓ સાથે પરામર્શ કરીને, આવા હેતુઓ માટે વિસ્તારના મર્યાદિત ઉપયોગ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા ઘડવા માટે નિર્દેશિત કરવામાં આવે છે પરંતુ એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે કે પ્રદર્શનો વગેરેને એવી રીતે નિયંત્રિત કરવામાં આવે કે જેથી તે જંતર-મંતર રોડના રહેવાસીઓ અથવા ત્યાં આવેલી કચેરીઓને કોઇપણ પ્રકારની ખલેલ ન પહોંચાડે. આ સંદર્ભમાં વિગતવાર માર્ગદર્શિકા ઘડી શકાય છે. એ પણ સ્પષ્ટ કરવામાં આવે છે કે કોઈ ચોક્કસ જૂથ દ્વારા આવું પ્રદર્શન યોજવા માટે પોલીસ

કમિશનર (અથવા તેમની પ્રતિનિયુક્ત સત્તા) પાસેથી જરૂરી પૂર્વ પરવાનગી લેવાની જોગવાઈ કરી શકાય છે અને આવી દરખાસ્તોની તપાસ કરતી વખતે તે પરિમાણો નિર્ધારિત કરી શકાય છે જેને ધ્યાનમાં રાખીને પરવાનગી આપવી કે નહીં તેનો નિર્ણય લેવામાં આવશે. આવી માર્ગદર્શિકા ઘડવા માટે પોલીસ કમિશનર, નવી દિલ્હીને બે મહિનાનો સમય આપવામાં આવે છે. [પેરા ૬૫] [૬૪૧-જી-એચ; ૬૪૨-એ-બી]

૨.૮ જ્યાં સુધી બોટ ક્લબ વિસ્તાર પ્રદર્શનો માટે ઉપલબ્ધ કરાવવાનો સંબંધ છે, ત્યાં સુધી સામાવાળાઓએ સંસદ ભવન, નોર્થ અને સાઉથ બ્લોક્સ અને અન્ય કેન્દ્ર સરકારની કચેરીઓની નિકટતા, વિદેશી રાજ્યોના વડાઓની વારંવારની મુલાકાતો અને આવા અન્ય પરિબળોને કારણે આ વિસ્તારની સંવેદનશીલતાને સમાન પ્રમાણમાં પ્રકાશિત કરી હતી. સામાવાળાઓ એ નિર્દેશ કરવામાં પણ વાજબી છે કે આ સ્થળે પ્રદર્શનો યોજવા માટે ચિંતાજનક રીતે મોટી સંખ્યામાં વિનંતીઓ કરવામાં આવે છે. વધુમાં, ગુપ્તચર અહેવાલો દર્શાવે છે કે આવા કેટલાક પ્રદર્શનો, જો મંજૂરી આપવામાં આવે તો, ગંભીર કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરી શકે છે. સામાવાળાઓ એ હદ સુધી પણ સાચા છે કે આ કોર્ટે 'સ્પષ્ટ અને વર્તમાન જોખમ કસોટી' અપનાવી નથી, જેવી યુએસ કોર્ટો દ્વારા લાગુ કરવામાં આવી છે, અને તેના બદલે તે 'શાંતિ ભંગની

આશંકા કસોટી' છે જેનો ઉપયોગ કોઈ ચોક્કસ પ્રદર્શન/ધરણાની મંજૂરી આપવી કે નહીં તેનો નિર્ણય લેવા માટે કરવાનો છે. જ્યારે સી.આર.પી.સી.ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પસાર કરાયેલા હુકમોની આ સંદર્ભમાં તપાસ કરવામાં આવે છે, ત્યારે આવા હુકમોમાં કોઈ દોષ જણાતો નથી. આ હુકમો, તેમના પ્રથમ દર્શનીય રીતે, કોઈપણ ગેરકાયદેસરતાથી દૂષિત જણાતા નથી કારણ કે તેઓ 'લેખિત પરવાનગી વિના' જાહેર સભાઓ, પાંચ કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓનો મેળાવડો, સરઘસો, પ્રદર્શનો, ધરણા વગેરે પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. વધુમાં, આવા હુકમો ગુપ્તચર અહેવાલોના આધારે પસાર કરવામાં આવે છે જે દર્શાવે છે કે વિસ્તારમાં 'જાહેર સભાઓનું અનિયંત્રિત આયોજન', સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરે ટ્રાફિકમાં અવરોધ, માનવ સલામતી માટે જોખમ અને જાહેર શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડવાની સંભાવના ધરાવે છે. [પેરા ૬૬] [૬૪૨-સી-જી]

૨.૯ આ હુકમોનું વાંચન દર્શાવે છે કે જાહેર સભાઓ, સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરે યોજવા પર કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ નથી. આવી પ્રવૃત્તિઓ વિશાળ જાહેર હિતમાં પ્રતિબંધિત કરવાની હોય છે અને તેથી, વ્યક્તિઓનું કોઈપણ જૂથ અથવા વ્યક્તિ આવા કોઈપણ સરઘસો અને ધરણા કરવા માંગે તે પહેલાં, તેણે પૂર્વ લેખિત પરવાનગી લેવી પડશે. આ સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે કે જ્યારે પણ આવી વિનંતી કરવામાં આવે છે, ત્યારે સત્તાવાળાએ તેની તપાસ કરવાની હોય છે અને

તેની સંભવિત અસરને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તાવિત પ્રદર્શન, જાહેર સભા વગેરેની મંજૂરી આપવી કે નહીં તે અંગે નિર્ણય લેવાનો હોય છે, એટલે કે શું તે ટ્રાફિકમાં કોઈ અવરોધ અથવા માનવ સલામતી માટે જોખમ અથવા જાહેર શાંતિમાં ખલેલ વગેરેનું કારણ બનશે. જો કરવામાં આવેલી વિનંતીઓ પર વિચાર કરવામાં આવે અને પછી સદર બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને મંજૂર અથવા નકારી કાઢવામાં આવે, તો સી.આર.પી.સી.ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ કરવામાં આવેલા આવા હુકમની માન્યતા અંગે કોઈ વિવાદ હોઈ શકે નહીં. જો કે, તે વાસ્તવિકતા નથી. [પેરા ૬૮] [૬૪૩-બી-ડી]

૨.૧૦ સી.આર.પી.સી.ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પસાર કરાયેલ હુકમ સાઠ દિવસના સમયગાળા માટે માન્ય રહે છે જે તે જોગવાઈમાં નિર્ધારિત મર્યાદા છે. જો કે, એક હુકમની મુદત પૂરી થતાં જ, બીજો સમાન હુકમ પસાર કરવામાં આવે છે. સતત પસાર થતા આવા વારંવારના હુકમોએ કાયમી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું છે. સામાવાળાઓ વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે પરિસ્થિતિમાં કોઈ ફેરફાર ન હોવાથી, જે આ વિસ્તારની સંવેદનશીલતા અને પ્રવર્તતી ચોક્કસ/વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓ જ્યાં સુધી સંબંધિત છે ત્યાં સુધી સમાન રહે છે, તેથી પુનરાવર્તિત સ્વરૂપમાં આવા હુકમો જરૂરી બન્યા છે. જો આ સ્થિતિ સ્વીકારવામાં આવે અને તે આધારે આગળ વધવામાં આવે તો પણ, આનો અર્થ

માત્ર 'અનિયંત્રિત' રીતે મંજૂરી ન આપીને પ્રસ્તાવિત જાહેર સભાઓ, સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરેનું સતત નિયમન કરવાનો થશે. જો કે, વાસ્તવિકતામાં આવી કોઈ પ્રવૃત્તિઓની બિલકુલ મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી અને તેથી, જે પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થયું છે તે આ જાહેર સભાઓ, પ્રદર્શનો, ધરણા વગેરેને 'નિયંત્રિત' કરવાને બદલે સંપૂર્ણપણે 'પ્રતિબંધિત' કરવા સમાન છે. [પેરા ૬૯] [૬૪૩-ઈ-જી]

૨.૧૧ પોલીસ કમિશનર, નવી દિલ્હી અને અન્ય સત્તાવાર સામાવાળાઓ આવા વિરોધ પ્રદર્શનો વગેરેને નિયંત્રિત કરવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શિકા ઘડી શકે છે. કલમ ૧૪૪ હેઠળ જારી કરાયેલા હુકમો 'પરવાનગી વિના' પ્રદર્શનો વગેરેના સ્વરૂપમાં અમુક પ્રવૃત્તિઓ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, જેનો અર્થ એ થાય છે કે અમુક કિસ્સાઓમાં પરવાનગી આપી શકાય છે. તેથી, બોટ ક્લબ વિસ્તારમાં જે પરિમાણો હેઠળ પરવાનગી આપી શકાય છે તે નિર્ધારિત કરતી યોગ્ય માર્ગદર્શિકા હોઈ શકે છે. સામાવાળાઓ દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલી સંવેદનશીલતાને કારણે અને રામલીલા મેદાન ઉપલબ્ધ છે તેમજ જંતર-મંતર રોડ નિયંત્રિત રીતે બે મહિનામાં ઉપલબ્ધ થશે તે પણ ધ્યાનમાં રાખીને, તે ખૂબ જ પ્રતિબંધિત અને મર્યાદિત ઉપયોગ હોઈ શકે છે. આમ, પ્રસ્તાવિત માર્ગદર્શિકામાં આવા પ્રદર્શનોમાં ભાગ લેવાનો ઈરાદો ધરાવતી વ્યક્તિઓની સંખ્યાનું નિયમન કરવા, સંસદ ભવન, નોર્થ અને સાઉથ બ્લોક્સ, સુપ્રિમ કોર્ટ, મહાનુભાવોના રહેઠાણો વગેરેથી

લઘુત્તમ અંતર નિર્ધારિત કરવા માટેની જોગવાઈઓનો સમાવેશ થઈ શકે છે કે જેની અંદર આવા કોઈ પ્રદર્શનોની મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં; અમુક માર્ગો પર નિયંત્રણો લાદવા જ્યાંથી સામાન્ય રીતે વડાપ્રધાન, કેન્દ્રીય મંત્રીઓ, ન્યાયાધીશો વગેરે પસાર થાય છે; જ્યારે વિદેશી મહાનુભાવો કોઈ ચોક્કસ સ્થળની મુલાકાત લઈ રહ્યા હોય અથવા ચોક્કસ માર્ગ પરથી પસાર થઈ રહ્યા હોય ત્યારે કોઈપણ પ્રદર્શનની મંજૂરી ન આપવી; પ્રદર્શનકારીઓ દ્વારા અગ્નિશસ્ત્રો, લાકડીઓ, ભાલા, તલવારો વગેરે લઈ જવાની મંજૂરી ન આપવી; તેમને પ્રાણીઓ લાવવા અથવા તંબુ બાંધવા અથવા રાત રોકાણ કરવાની મંજૂરી ન આપવી; આવા પ્રદર્શનો માટે સમય મર્યાદા નિર્ધારિત કરવી; અને પીક ટ્રાફિક કલાકો દરમિયાન આવા પ્રદર્શનો વગેરે પર નિયંત્રણો મૂકવા. સત્તાવાળાઓ તે સરઘસો અને પ્રદર્શનોને મંજૂરી આપી શકે છે જે તેમના મૂળ સ્વરૂપથી નિર્દોષ હોય. ઉદાહરણ તરીકે, કોઈ સામાજિક ઉદ્દેશ્યને આગળ વધારવા માટે શાળાના બાળકો સરઘસ કાઢે અથવા કોઈ સામાજિક બદી કે દુઃખદ ઘટના સામે શાંતિપ્રિય લોકો દ્વારા કેન્ડલ માર્ચ. આ કેટલાક ઉદાહરણો એ દર્શાવવા માટે આપવામાં આવ્યા છે કે આવા પ્રદર્શનો માટેની દરેક વિનંતીને નકારી કાઢીને તેના પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકવાને બદલે વિવિધ પગલાં અપનાવીને અસરકારક રીતે નિયંત્રિત કરી શકાય છે. [પેરા ૭૦] [૬૪૩-એચ; ૬૪૪-એ-એફ]

બાનો બી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય રીટ પીટીશન (સિવિલ) નં. ૫૦૦૦/૨૦૧૦; મધુ લિમયે વિ. સબ-ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ (૧૯૭૦) ૩ એસસીસી ૭૪૬ : [૧૯૭૧] ૨ એસસીઆર ૭૧૧; બિમલ ગુરુંગ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા (૨૦૧૮) એસસીસી ઓનલાઈન એસસી ૨૩૩; અનિતા ઠાકુર વિ. ગવર્નમેન્ટ ઓફ જમ્મુ અને કાશ્મીર (૨૦૧૬) ૧૫ એસસીસી ૫૨૫; રામલીલા મેદાન ઈન્સિડન્ટ વિ. હોમ સેક્રેટરી, યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા અને અન્ય (૨૦૧૨) ૫ એસસીસી ૧ : [૨૦૧૨] ૪ એસસીઆર ૯૭૧; બાબુલાલ પરાતે વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર ૧૯૬૧ (૩) એસસીઆર ૪૨૩; કામેશ્વર પ્રસાદ વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર (૧૯૬૨) સપ્લી. ૩ એસસીઆર ૩૬૯; હિંમત લાલ કે. શાહ વિ. કમિશનર ઓફ પોલીસ, અમદાવાદ (૧૯૭૩) ૧ એસસીસી ૨૨૭ : [૧૯૭૩] ૨ એસસીઆર ૨૬૬; સુબ્રમણ્યમ સ્વામી વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા, મિનિસ્ટ્રી ઓફ લો એન્ડ અન્યો (૨૦૧૬) ૭ એસસીસી ૨૨૧ : [૨૦૧૬] ૩ એસસીઆર ૮૬૫; આશા રંજન વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર અને અન્ય (૨૦૧૭) ૪ એસસીસી ૩૯૭ – સંદર્ભ લીધો. ડી જોન્જ વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરેગોન (૧૯૭૩) યુએસ સુપ્રિમ કોર્ટ; શટલ્સવર્થ વિ. સિટી ઓફ

બર્મિંગહામ (૧૯૬૯) યુ.એસ. સુપ્રિમ કોર્ટ; થોમસ વિ. કોલિન્સ (૧૯૬૫) યુએસ સુપ્રિમ કોર્ટ; લપોર્ટે, આર. (ઓન ધ એપ્લિકેશન ઓફ) વિ. ચીફ કોન્સ્ટેબલ ઓફ ગ્લોસ્ટરશાયર [૨૦૦૬] યુકેએચએલ ૫૫ – સંદર્ભ લીધો.

**કેસ લો રેફરન્સ**

| | | |
|---|---|---|
| [૧૯૭૧] ૨ એસસીઆર ૭૧૧ | સંદર્ભ લીધો | પેરા ૨૮ |
| (૨૦૧૬) ૧૫ એસસીસી ૫૨૫ | સંદર્ભ લીધો | પેરા ૩૦ |
| [૨૦૧૨] ૪ એસસીઆર ૯૭૧ | સંદર્ભ લીધો | પેરા ૩૮ |
| [૧૯૬૧] ૩ એસસીઆર ૪૨૩ | સંદર્ભ લીધો | પેરા ૪૯ |
| [૧૯૬૨] સપ્લી. ૩ એસસીઆર ૩૬૯ | સંદર્ભ લીધો | પેરા ૫૦ |
| [૧૯૭૩] ૨ એસસીઆર ૨૬૬ | સંદર્ભ લીધો | પેરા ૫૧ |
| [૨૦૧૬] ૩ એસસીઆર ૮૬૫ | સંદર્ભ લીધો | પેરા ૫૯ |
| (૨૦૧૭) ૪ એસસીસી ૩૯૭ | સંદર્ભ લીધો | પેરા ૬૦ |

દીવાની મૂળ અધિકારક્ષેત્ર: રીટ પીટીશન (સિવિલ) નં. ૧૧૫૩/૨૦૧૭

ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ.

સાથે

સિવિલ અપીલ નં. ૮૬૨, ૮૬૩, ૮૬૪/૨૦૧૮.

ઉપસ્થિત પક્ષકારો વતી એ. એન. એસ. નાડકર્ણી, એએસજી, ડૉ. શિવા શર્મા, રોહિત વત્સ, સુશ્રી મોનિકા શર્મા, દયા કિશન શર્મા, પ્રશાંત ભૂષણ, કેએલડીએસ વિનોબર, એ. સુબ્બા રાવ, રિજુ રાજ જમવાલ, સુશ્રી મધુસ્મિતા બોરા, ચિરાગ જોશી, ઘનશ્યામ જોશી, એસ. એસ. શમશેરી, રજત નાયર, એસ. સંતોષ રેબેલો, સુશ્રી નિવિદિતા નાયર, સુશ્રી સ્નેહા તેંડુલકર, મયૂર જય સિંહ, મયરી ચાવલા, સુશ્રી આંખી, અદિત ખુરાના, સુશ્રી કાનુ અગ્રવાલ, મનન પોપલી, બી. વી. બલરામ દાસ, શાદાન ફરાસત, સુહેલ રશીદ ભટ, યોગિન્દર હંડૂ, નિશાંત કુમાર, વકીલો.

કોર્ટનો ચુકાદો ન્યાયમૂર્તિ એ. કે. સિકરી દ્વારા આપવામાં આવેલ.

**ન્યાયમૂર્તિ એ. કે. સિકરી** ૧. રીટ પીટીશન (સિવિલ) નં. ૧૧૫૩/૨૦૧૭, જે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૩૨ હેઠળ જાહેર હિતની અરજી તરીકે દાખલ કરવામાં આવી છે, તે ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતા (જે હવે પછી "સી.આર.પી.સી." તરીકે ઉલ્લેખિત છે) ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ વારંવાર લાદવામાં આવેલા પોલીસ હુકમને પડકારે છે, જેના દ્વારા આસિસ્ટન્ટ પોલીસ કમિશનર, સબ-ડિવિઝન, પાર્લામેન્ટ સ્ટ્રીટ, નવી દિલ્હી જિલ્લો દ્વારા સંસદ ભવન, નોર્થ અને સાઉથ બ્લોક, સેન્ટ્રલ વિસ્ટા લૉન્સ તેમજ તેની આસપાસના વિસ્તારો અને વિસ્તારો તરીકે ઓળખાતા વિસ્તારોમાં લેખિત પરવાનગી વિના નીચેની પ્રવૃત્તિઓ પર પ્રતિબંધ લાદવામાં આવ્યો છે:-

“(૧) કોઈપણ જાહેર સભા યોજવી;

(૨) પાંચ કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓનો મેળાવડો;

(૩) અગ્નિશસ્ત્રો, બેનરો, પ્લેકાર્ડ્સ, લાકડીઓ, ભાલા, તલવારો, લાકડીઓ, ઈંટોના ટુકડા વગેરે લઈ જવા; (૪) સૂત્રોચ્ચાર કરવા;

(૫) ભાષણો આપવા વગેરે;

(૬) સરઘસો અને પ્રદર્શનો;

(૭) આ હુકમ સાથે જોડાયેલ પરિશિષ્ટ અને સાઇટ પ્લાનમાં નિર્દિષ્ટ વિસ્તારની અંદરના કોઈપણ જાહેર સ્થળે ધરણા અથવા પિકેટિંગ"

૨. અરજદારની એવી ફરિયાદ છે કે સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પસાર કરાયેલ ચોક્કસ હુકમ ૬૦ દિવસના સમયગાળા માટે અમલમાં રહેતો હોવા છતાં, તે ૬૦ દિવસનો સમયગાળો પૂરો થતાંની સાથે જ સમાન પ્રકારનો બીજો હુકમ પસાર કરવામાં આવે છે, જેના દ્વારા સામાન્ય જનતા દ્વારા જાહેર સભાઓ, શાંતિપૂર્ણ મેળાવડા અને શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનો યોજવા પર પ્રતિબંધ મૂકવામાં આવે છે. અરજદારના જણાવ્યા મુજબ, આ સત્તાનો મનસ્વી ઉપયોગ છે જે ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(બી) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલા શાંતિપૂર્ણ મેળાવડાના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે. એવું જણાવવામાં આવ્યું છે કે આ હુકમો દ્વારા વ્યવહારિક રીતે સમગ્ર સેન્ટ્રલ દિલ્હી વિસ્તારને જાહેર સભાઓ અને ધરણા અથવા શાંતિપૂર્ણ વિરોધ યોજવા માટે પ્રતિબંધિત વિસ્તાર જાહેર કરવામાં આવ્યો છે. આમ, અરજદારે સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પસાર કરાયેલા આ હુકમોને રદ કરવાની માંગણી કરતી ઉત્પ્રેષણ (સર્શિયોરરી) રીટ માંગી છે અને જાહેર સભાઓ, ધરણા વગેરે યોજવા માટેની માર્ગદર્શિકા નિર્ધારિત કરતી પરમાદેશ (મેન્ડેમસ) રીટ અથવા અન્ય કોઈ નિર્દેશ જારી કરવા માટે પણ અરજ કરી છે. ચોક્કસ કહીએ તો, રીટ અરજીમાં કરવામાં આવેલી અરજો નીચે મુજબના સ્વરૂપની છે:

“ઉપરોક્ત દર્શાવેલ હકીકતોને ધ્યાનમાં રાખીને નમ્રતાપૂર્વક રજૂઆત કરવામાં આવે છે કે આ નામદાર કોર્ટ મહેરબાની કરીને:

(એ) તારીખ ૨૪.૦૧.૨૦૧૭, ૨૫.૦૩.૨૦૧૭, ૨૪.૦૫.૨૦૧૭, ૨૩.૦૭.૨૦૧૭, ૨૨.૦૯.૨૦૧૭ અને ૩૧.૧૦.૨૦૧૭ ના રોજના હુકમો અથવા દિલ્હી પોલીસ દ્વારા આ તારીખો પહેલાં કે પછી જારી કરાયેલા આવા જ અન્ય સમાન હુકમો, જેના દ્વારા સમગ્ર સેન્ટ્રલ દિલ્હી/નવી દિલ્હીને પ્રતિબંધિત વિસ્તાર જાહેર કરવામાં આવ્યો છે, તેને રદ કરવા માટે ઉત્પ્રેષણની રીટ અથવા અન્ય કોઈ નિર્દેશ જારી કરવા;

(સી) સેન્ટ્રલ દિલ્હી/નવી દિલ્હી વિસ્તારમાં તમામ મેળાવડાઓ પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ લાદવો ગેરકાયદેસર હોવાનું જાહેર કરવા;

(ડી) ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પ્રતિબંધિત હુકમોનું વારંવાર જારી કરવું ગેરકાયદેસર હોવાનું જાહેર કરવા; અને

(એફ) ન્યાયના હિતમાં આ નામદાર કોર્ટને યોગ્ય અને વાજબી જણાય તેવી અન્ય અથવા વધુ યોગ્ય રીટ, હુકમો અથવા નિર્દેશો પસાર કરવા."

**સિવિલ અપીલ નં. ૮૬૨/૨૦૧૮**

૩. બીજી તરફ, સિવિલ અપીલ નં. ૮૬૨/૨૦૧૮ એ નેશનલ ગ્રીન ટ્રિબ્યુનલ, પ્રિન્સિપલ બેંચ, નવી દિલ્હી (જે હવે પછી "એનજીટી" તરીકે ઉલ્લેખિત છે) દ્વારા ઓરિજિનલ એપ્લિકેશન નં. ૬૩/૨૦૧૬ માં પસાર કરાયેલા ચુકાદા અને હુકમને પડકાર્યો છે. આ ઓરિજિનલ એપ્લિકેશન સામાવાળા નં. ૧ થી ૭ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી હતી, જેઓ જંતર-મંતર રોડના રહેવાસીઓ છે. સદર ઓરિજિનલ એપ્લિકેશનમાં તેઓએ જણાવ્યું હતું કે જંતર-મંતર રોડ પર, ખાસ કરીને અશોકા રોડ અને પાર્લામેન્ટ સ્ટ્રીટ વચ્ચેના પટ્ટા પર, રહેણાંક મકાનો આવેલા છે જ્યાં લોકો છેલ્લા કેટલાક દાયકાઓથી વસવાટ કરી રહ્યા છે. અશોકા રોડ અને પાર્લામેન્ટ સ્ટ્રીટના ક્રોસિંગ વચ્ચે આવતા જંતર-મંતર રોડ પરના આ પટ્ટાને માસ્ટર પ્લાન, ૨૦૨૧ હેઠળ પણ રહેણાંક વિસ્તાર તરીકે નિયત કરવામાં આવ્યો છે. સદર રોડ પર માત્ર સંસદસભ્યોના નિવાસો જ નહીં પરંતુ કેરળનું સ્ટેટ

ગેસ્ટ હાઉસ, દિલ્હી મેટ્રો કોર્પોરેશનની ઓફિસ અને રાજકીય પક્ષોની ઓફિસો પણ આવેલી છે. એવી ફરિયાદો હતી કે જંતર-મંતર રાજકીય અને બિન-રાજકીય વિવિધ કેટેગરીના જૂથો દ્વારા વિરોધ પ્રદર્શન યોજવાનું મેદાન બની ગયું છે. આવા વિરોધ પ્રદર્શનો કામચલાઉ કે ક્ષણિક હોતા નથી. બલ્કે પ્રદર્શનકારીઓએ તંબુઓ અને અન્ય વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરી છે જ્યાં લોકો ઘણા મહિનાઓથી રોકાઈ રહ્યા છે. કેટલાક બાંધકામો છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી સ્થળ પર અસ્તિત્વમાં છે. એવું પણ જણાવવામાં આવ્યું હતું કે જે રીતે પ્રદર્શનો યોજવામાં આવે છે અને પ્રદર્શનકારીઓ દ્વારા જે વિસ્તાર કબજે કરવામાં આવ્યો છે તેના કારણે ધ્વનિ પ્રદૂષણ અને વાયુ પ્રદૂષણ ફેલાય છે, જેનાથી રહેવાસીઓને અસહ્ય અને અકથ્ય મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવો પડે છે અને રહેવાસીઓ તથા તેમના બાળકોના સ્વાસ્થ્ય પર પ્રતિકૂળ અસર પડે છે.

૪. ઓરિજિનલ એપ્લિકેશનમાં કરવામાં આવેલી અરજ પોલીસ કમિશનર અને અન્ય સરકારી સત્તાવાળાઓ (જેમને સામાવાળા તરીકે જોડવામાં આવ્યા હતા) ને અશોકા રોડ અને પાર્લામેન્ટ સ્ટ્રીટ વચ્ચેના જંતર-મંતર રોડના પટ્ટા પર પ્રદર્શનકારીઓને મંજૂરી ન આપવા અથવા તેમને લાઉડસ્પીકર કે જાહેર ઘોષણા પ્રણાલીનો ઉપયોગ કરતા અટકાવવા માટે યોગ્ય હુકમો પસાર કરવાની હતી. એનજીટીએ આ બાબતની સુનાવણી કર્યા પછી ૫ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૭ ના રોજ

પોતાનો ચુકાદો આપ્યો હતો, જેમાં નીચે મુજબના નિર્દેશો જારી કરીને સામાવાળા નં. ૧ થી ૭ ની ઓરિજિનલ એપ્લિકેશન મંજૂર કરવામાં આવી હતી:

> “૧. સામાવાળા દિલ્હી સરકાર, નવી દિલ્હી મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ અને પોલીસ કમિશનર, દિલ્હીએ જંતર-મંતર રોડ પર ધરણા, વિરોધ, આંદોલન, લોકોનું એકઠા થવું, જાહેર ભાષણો, લાઉડ સ્પીકર્સનો ઉપયોગ વગેરેની તમામ પ્રવૃત્તિઓ તાત્કાલિક બંધ કરવી.
>
> ૨. એનડીએમસીને જંતર-મંતર રોડના સદર પટ્ટા પરથી તમામ કામચલાઉ બાંધકામો, લાઉડ સ્પીકર્સ અને જાહેર ઘોષણા પ્રણાલી હટાવવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે.
>
> ૩. એનડીએમસીને જંતર-મંતર રોડના પટ્ટા પર પડેલો કચરો/ગંદકી હટાવવા અને સમગ્ર વિસ્તાર સાફ કરવાનો પણ નિર્દેશ આપવામાં આવે છે.

૪. સામાવાળાએ પ્રદર્શનકારીઓ, આંદોલનકારીઓ અને ધરણા પર બેઠેલા લોકોને રામલીલા મેદાન, અજમેરી ગેટ ખાતેના વૈકલ્પિક સ્થળે તાત્કાલિક ખસેડવા.

૫. સામાવાળાઓને ચુકાદો જાહેર થયાની તારીખથી ચાર અઠવાડિયાની અંદર આ હુકમનું પાલન કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે.

૬. અધ્યક્ષ, નવી દિલ્હી મ્યુનિસિપલ કાઉન્સિલ, પોલીસ કમિશનર, દિલ્હી અને દિલ્હીના એનસીટીની સરકારે ચુકાદાની તારીખથી પાંચ અઠવાડિયાની અંદર ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ પોતપોતાનો પાલન અહેવાલ રજૂ કરવાનો રહેશે.

જ્યારે આવા અહેવાલો પ્રાપ્ત થાય, ત્યારે રજિસ્ટ્રીને તેને નોંધવા અને ટ્રિબ્યુનલ સમક્ષ રજૂ કરવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે. ખર્ચ અંગે કોઈ આદેશ રહેશે નહીં.”

૫. સિવિલ અપીલ નં. ૮૬૨/૨૦૧૮ એ એનજીટીના ઉપરોક્ત હુકમની માન્યતા સામે એ આધાર પર સવાલ ઉઠાવ્યો છે કે આ નિર્દેશો શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનો યોજવાના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(બી) માં સમાવિષ્ટ અપીલકર્તાઓના મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે કારણ કે અપીલકર્તાઓ ખેડૂતોના કલ્યાણ અને હિત માટે લડી રહ્યા છે અને આ ખેડૂતોની કાયદેસરની ફરિયાદોના નિવારણ માટે જંતર-મંતર ખાતે ધરણા યોજી રહ્યા છે.

**સિવિલ અપીલ નં. ૮૬૩/૨૦૧૮**

૬. તેવી જ રીતે, સિવિલ અપીલ નં. ૮૬૩/૨૦૧૮ માં અપીલકર્તા, જે એનજીટીના તે જ હુકમથી નારાજ છે, તે જણાવે છે કે તે ૧૬ જૂન, ૨૦૧૦ ના રોજ એક પોલીસ અધિકારી દ્વારા બળાત્કારના ગંભીર ગુના માટે ઘણા વર્ષોથી પીડિતા છે અને પોતાની ફરિયાદના નિવારણ માટે સંબંધિત વ્યક્તિઓનું ધ્યાન આકર્ષિત કરવા માટે તે જંતર-મંતર ખાતે સતત ધરણા પર બેઠી છે અને એનજીટી દ્વારા આવા ધરણા પર પ્રતિબંધ મૂકવાથી, તેના મૂલ્યવાન મૂળભૂત અધિકારને અસર થઈ છે.

**સિવિલ અપીલ નં. ૮૬૪/૨૦૧૮**

૭. સિવિલ અપીલ નં. ૮૬૪/૨૦૧૮ **ઈન્ડિયન એક્સ-સર્વિસમેન મુવમેન્ટ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી** છે. માજી સૈનિકોના અધિકારો માટે લડતી આ સંસ્થા, જે જંતર-મંતર ખાતે ધરણા, સભા, ભાષણો વગેરે યોજી રહી હતી, તેને આવા પ્રકારના મેળાવડાઓ પર પ્રતિબંધ લાદતા એનજીટી દ્વારા પસાર કરાયેલા હુકમના કારણે પોતાનો અવાજ ઉઠાવતા અટકાવવામાં આવી છે.

૮. આ બે કેસોમાં ઉપરોક્ત પરિચય સ્પષ્ટપણે તે મુદ્દાઓ અને કાનૂની સિદ્ધાંતોની સમાનતા દર્શાવે છે જેના આધારે તમામ કેસોની વિષયવસ્તુ નક્કી કરવાની છે. આ કારણોસર, તમામ ચારેય કેસોને એકસાથે જોડી દેવામાં આવ્યા હતા અને તેની સાથે સુનાવણી હાથ ધરવામાં આવી હતી.

**તથ્યો : રીટ પીટીશન (સિવિલ) નં. ૧૧૫૩/૨૦૧૭ :-**

૯. આ પીઆઈએલ મઝદૂર કિસાન શક્તિ સંગઠન (ટૂંકમાં, “એમકેએસએસ”) દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી છે. એવો દાવો કરવામાં આવ્યો છે કે એમકેએસએસ એ ૧૯૯૦ માં રચાયેલ લોકોનું એક પાયાનું, બિન-નોંધાયેલ સંગઠન છે જેનું મુખ્ય મથક દેવડુંગરી, રાજસ્થાન ખાતે છે અને તેનું બેંક ખાતા નંબર ૫૧૦૪૧૨૩૧૨૪૮ સ્ટેટ બેંક ઓફ બિકાનેર એન્ડ જયપુર, ભીમ ખાતે છે. એમકેએસએસ તે આંદોલનનો એક મહત્ત્વપૂર્ણ ભાગ હતું જેના પરિણામે ૨૦૦૫ માં માહિતી અધિકાર અધિનિયમ પસાર થયો હતો. ૧૯૯૦ ના દાયકાના મધ્યમાં એમકેએસએસ દ્વારા શરૂ કરાયેલ ગામ આધારિત જાહેર સુનાવણી અથવા “જન સુનાવણી” નું મંચ સરકારની પ્રક્રિયાઓમાં સંસ્થાકીય બની ગયું હતું અને તેનો ઉપયોગ સમગ્ર દેશમાં જાહેર ઓડિટના સાધન તરીકે પણ થાય છે. એમકેએસએસ કામના અધિકારની માંગણી કરતા આંદોલનનું મજબૂત સમર્થક અને અભિન્ન અંગ પણ રહ્યું છે, જેણે ભારતમાં ૨૦૦૫ માં નેશનલ રૂરલ એમ્પ્લોયમેન્ટ ગેરંટી એક્ટ (નરેગા) પસાર કરવામાં મહત્ત્વની ભૂમિકા ભજવી હતી. એમકેએસએસ તેની પ્રવૃત્તિઓ માટે સમુદાયના સમર્થન અને તેના સ્વયંસેવકો માટે માનદ વેતન દ્વારા કાર્ય કરે છે. પૂર્ણ સમયના સ્વયંસેવકો તેમના માનદ વેતન તરીકે લઘુત્તમ વેતન મેળવે છે. આ રકમ એમકેએસએસને વ્યક્તિઓ તરફથી મળતા બિન-કરપાત્ર દાન દ્વારા આવે છે.

૧૦. અરજીમાં નિર્દેશ કરવામાં આવ્યો છે કે દિલ્હી પોલીસ ઘણા વર્ષોથી સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ આવા પ્રતિબંધિત હુકમો જારી કરી રહી છે. પાછલા હુકમની મુદત પૂરી થતાંની સાથે જ તે નવા હુકમો જારી કરે છે. સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ ના પેટા-કલમ (૪) મુજબ, વધુમાં વધુ બે મહિનાના સમયગાળા માટે હુકમ જારી કરી શકાય છે, તેથી, દિલ્હી પોલીસે વારંવાર એક જ હુકમ જારી કરવાની યુક્તિ અપનાવી છે જેના પરિણામે છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી, સમગ્ર સેન્ટ્રલ દિલ્હી વિસ્તાર ધરણા, શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનો વગેરે યોજવાના હેતુઓ માટે પ્રતિબંધિત વિસ્તાર બની ગયો છે.

૧૧. અરજદારે તારીખ ૨૪ જાન્યુઆરી, ૨૦૧૭, ૨૫ માર્ચ, ૨૦૧૭, ૨૪ મે, ૨૦૧૭, ૨૩ જુલાઈ, ૨૦૧૭, ૨૨ સપ્ટેમ્બર, ૨૦૧૭ અને ૩૧ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૭ ના રોજના આ હુકમોને અનુક્રમે એનેક્ષર પી-૧ થી પી-૬ તરીકે જોડ્યા છે. તમામ હુકમો સમાન શબ્દોમાં છે. સ્પષ્ટતા ખાતર, તારીખ ૨૫ માર્ચ, ૨૦૧૭ ના રોજના આવા એક હુકમનો પાઠ પુનઃ રજૂ કરવો યોગ્ય રહેશે, જે નીચે મુજબ છે:

“હુકમ

૧. જ્યારે સંસદ ભવન, નોર્થ અને સાઉથ બ્લોક, સેન્ટ્રલ વિસ્ટા લૉન્સ તેમજ તેની આસપાસના વિસ્તારો અને વિસ્તારો તરીકે ઓળખાતા વિસ્તારો ભારે વાહનો અને રાહદારીઓની અવરજવરથી ધમધમતા વ્યસ્ત સ્થળો છે.

૨. અને જ્યારે એવા અહેવાલો પ્રાપ્ત થયા છે જે દર્શાવે છે કે હાલમાં એવી પરિસ્થિતિઓ પ્રવર્તે છે કે તે વિસ્તારમાં જાહેર સભાઓ, સરઘસો/પ્રદર્શનો વગેરેનું અનિયંત્રિત આયોજન ટ્રાફિકમાં અવરોધ, માનવ સલામતી માટે જોખમ અને જાહેર શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડે તેવી શક્યતા છે.

૩. અને જ્યારે માનવ જીવન અથવા સલામતી માટેના જોખમને અને જાહેર શાંતિમાં ખલેલને રોકવા માટે આ સંબંધમાં તાત્કાલિક પગલાં લેવા જરૂરી છે.

૪. તેથી, હવે, ભારત સરકાર, ગૃહ મંત્રાલય, નવી દિલ્હીના જાહેરનામા નં. યુ-૧૧૦૩૬/(૧) યુટીએલ તારીખ ૯.૯.૨૦૧૦ સાથે વંચાણે લેતા સી.આર.પી.સી., ૧૯૭૩ (૧૯૭૪ નો નં. ૨) ની કલમ ૧૪૪ ની રૂએ મને

મળેલી સત્તાની રૂએ, હું, વેદ ભૂષણ, નવી દિલ્હી જિલ્લાના સંસદ માર્ગ સબ-ડિવિઝનના આસિસ્ટન્ટ કમિશનર ઓફ પોલીસ, આથી નીચેની બાબતો પર પ્રતિબંધ મૂકતો આ લેખિત હુકમ કરું છું:

'(૧) કોઈપણ જાહેર સભા યોજવી;

(૨) પાંચ કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓનો મેળાવડો;

(૩) અગ્નિશસ્ત્રો, બેનરો, પ્લેકાર્ડ્સ, લાકડીઓ, ભાલા, તલવારો, લાકડીઓ, ઈંટોના ટુકડા વગેરે લઈ જવા;

(૪) સૂત્રોચ્ચાર કરવા;

(૫) ભાષણો આપવા વગેરે;

(૬) સરઘસો અને પ્રદર્શનો;

(૭) આ હુકમ સાથે જોડાયેલ પરિશિષ્ટ અને સાઈટ પ્લાનમાં નિર્દિષ્ટ વિસ્તારની અંદર કોઈપણ જાહેર સ્થળે પિકેટિંગ અથવા ધરણા કરવા;'

૫. આ પ્રતિબંધિત હુકમ હેઠળ આવરી લેવામાં આવેલ ચોક્કસ વિસ્તાર સંસદ માર્ગ/કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીઓના રજિસ્ટ્રારની સામે, ઓલ્ડ કોર્ટ બિલ્ડિંગ, સંસદ માર્ગ/અશોકા રોડ ક્રોસિંગ તરફ, અશોકા રોડ, વિન્ડસર પ્લેસ (રોડ સહિત), અશોકા રોડથી માન સિંહ રોડ/અશોકા રોડ ગોળ ચક્કર સુધી, માન સિંહ રોડથી જમણે વળીને રાજપથ સુધી (સિવાય), પછી રાજપથ પર જમણે વળીને વિજય ચોક સુધી (સહિત), પછી ડાબે વળીને સાઉથ ફાઉન્ટેન સુધી, ડેલહાઉસી રોડથી જમણે વળીને ડેલહાઉસી રોડ/રાજાજી માર્ગ/ડેલહાઉસી રોડ ગોળ ચક્કર સુધી (ગોળ ચક્કર સિવાય), જમણે વળીને સાઉથ બ્લોક, રાજપથ, નોર્થ બ્લોક, સેન્ટ્રલ સેક્રેટરિએટ, ચર્ચ રોડથી રાષ્ટ્રપતિ ભવનના ગેટ નં. ૩૫ સુધી જેમાં એમપી ફ્લેટ્સ, નોર્થ એવન્યુથી આરએમએલ ગોળ ચક્કર સુધી (સિવાય), બાબા ખડગ સિંહ માર્ગથી ગોલ ડાકખાના સુધી (સિવાય), જમણે વળીને અશોકા રોડ, ડાબે વળીને જય સિંહ રોડ, સંસદ માર્ગ/ટોલ્સ્ટોય માર્ગ ક્રોસિંગ સિવાય, સંસદ માર્ગથી કો-ઓપરેટિવ સોસાયટીઓના રજિસ્ટ્રાર સુધી, ઓલ્ડ કોર્ટ બિલ્ડિંગ અને જંતર-મંતર રોડ/ટોલ્સ્ટોય માર્ગ ક્રોસિંગ, જંતર-મંતર રોડથી જંતર-મંતર રોડ અને અશોકા રોડના ગોળ ચક્કર સુધી ઘેરાયેલો વિસ્તાર અને ઇમારત રહેશે. આ વિસ્તારનો વિગતવાર નકશો આ હુકમના એનેક્ષર તરીકે સામેલ છે.

૬. આ હુકમ ૨૬.૦૩.૨૦૧૭ થી અમલમાં આવશે અને અગાઉ પાછો ખેંચવામાં ન આવે તો ૬૦ દિવસના સમયગાળા માટે, એટલે કે ૨૪.૦૫.૨૦૧૭ સુધી (બંને દિવસો સહિત) અમલમાં રહેશે.

૭. આ હુકમનું ઉલ્લંઘન કરનાર કોઈપણ વ્યક્તિ ભારતીય દંડ સંહિતાની કલમ ૧૮૮ હેઠળ શિક્ષાપાત્ર રહેશે.

૮. સંબંધિત તમામ લોકોને વ્યક્તિગત રીતે નોટિસ આપી શકાતી ન હોવાથી, આથી આ હુકમ 'એક્સ-પાર્ટી' (એકપક્ષીય રીતે) પસાર કરવામાં આવે છે. તે પ્રેસ દ્વારા અને તમામ જિલ્લા અધિક સીપી/ડીસીપી/અધિક ડીસીપી, એસીપીની કચેરીઓ, તહસીલ કચેરીઓ, તમામ સંબંધિત પોલીસ સ્ટેશનો અને એનડીએમસી તથા એમસીડીની કચેરીઓના નોટિસ બોર્ડ પર નકલો ચોંટાડીને જનતાની જાણકારી માટે પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવશે.

(વેદ ભૂષણ)

આસિસ્ટન્ટ કમિશનર ઓફ પોલીસ,

સબ-ડિવિઝન પાર્લામેન્ટ સ્ટ્રીટ,

નવી દિલ્હી જિલ્લો"

૧૨. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે દિલ્હી રાષ્ટ્રીય રાજધાની છે, જે દેશનું રાજકીય કેન્દ્ર છે અને તેથી દેશભરમાંથી પીડિત નાગરિકો પોતાનો અવાજ પહોંચાડવા માટે આ શહેરમાં ઉમટી પડે છે. બ્રિટિશ શાસન સામે હડતાળ, સત્યાગ્રહના રૂપમાં સંસ્થાનવાદી સમયથી દિલ્હીમાં મોટા પાયે વિરોધ પ્રદર્શનો પ્રચલિત રહ્યા છે અને પાછળથી કટોકટીના યુગના વિરોધ પ્રદર્શનો, કિસાન આંદોલનો, મંડલ કમિશન વિરોધ પ્રદર્શનો, જન લોકપાલ આંદોલન અને ડિસેમ્બર ૨૦૧૨ ના ગેંગ-રેપ વિરોધ પ્રદર્શનો, તેના કેટલાક ઉદાહરણો છે. ૧૯૮૦ ના દાયકા સુધી આ દેશના નાગરિકોને રાજપથ રોડની સાથે ઇન્ડિયા ગેટ નજીક બોટ ક્લબના લૉનમાં ધરણા, વિરોધ અને આંદોલન યોજવાનો અબાધિત અધિકાર હતો. મહેન્દ્ર સિંહ ટિકૈત આંદોલન પછી, બોટ ક્લબ લૉન ખાતે વિરોધ પ્રદર્શનો પ્રતિબંધિત કરવામાં આવ્યા હતા. હકીકતમાં દેખાવો કરવાનો અનિયંત્રિત અધિકાર ગંભીરપણે મર્યાદિત કરવામાં આવ્યો હતો અને સમગ્ર મધ્ય દિલ્હી, જે સત્તાવાર વહીવટી કાર્યાલયોની નજીક છે, તેને એક કિલ્લામાં ફેરવી

દેવામાં આવ્યો છે અને તેના દ્વારા નાગરિકોના મૂળભૂત અધિકારોને સંપૂર્ણપણે નકારી કાઢવામાં આવ્યા છે. જો કે, ૧૯૯૩ થી તાજેતરના સમય સુધી, એકમાત્ર એવી જગ્યા જ્યાં દેખાવો કરવાની મંજૂરી આપવામાં આવતી હતી તે જંતર મંતર હતી.

૧૩. જ્યારે જંતર મંતર ખાતે વિરોધ પ્રદર્શન પર પ્રતિબંધ મૂકવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા, ત્યારે મધ્ય દિલ્હીમાં વિરોધ પ્રદર્શનો પર પ્રતિબંધ મુકતા દિલ્હી પોલીસના વારંવારના આદેશોને ૨૦૧૦માં ભોપાલ ગેસ પીડિત મહિલા સ્ટેશનરી કર્મચારી સંઘના એક સભ્ય દ્વારા દિલ્હી હાઈકોર્ટ સમક્ષ પડકારવામાં આવ્યા હતા, જેઓ ૧૯૮૪માં યુનિયન કાર્બાઇડના પ્લાન્ટમાંથી ઝેરી ગેસ લિક થવાની ઘટનાના પીડિતોની સમસ્યાઓની તપાસ કરવા માટે સત્તાધીશ કમિશનની રચના કરવામાં ભારત સરકારની નિષ્ફળતા સામે વિરોધ નોંધાવવા અન્ય કાર્યકરો સાથે દિલ્હી આવ્યા હતા, પરંતુ મધ્ય દિલ્હીમાં વિરોધ પ્રદર્શન કરવાના અધિકાર પર દિલ્હી પોલીસ દ્વારા સતત પ્રતિબંધો મુકવાના આદેશોને કારણે તે જ વિરોધ પ્રદર્શનો નિરર્થક સાબિત થઈ રહ્યા હતા. હાઈકોર્ટે ૩૧ મે, ૨૦૧૧ ના રોજ અરજીનો નિકાલ કર્યો જ્યારે દિલ્હી પોલીસે એક સોગંદનામું દાખલ કરીને જણાવ્યું કે નવી દિલ્હી જિલ્લાના અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળનો સતત પ્રતિબંધ કે જેમાં કોઈપણ જાહેર સભા, ધરણા, શાંતિપૂર્ણ

વિરોધ વગેરે યોજવા માટે અમુક વિસ્તારોને પ્રતિબંધિત વિસ્તાર તરીકે જાહેર કરવામાં આવે છે, તે બંધ કરવામાં આવ્યો છે. છતાં કલમ ૧૪૪ હેઠળના આદેશો વારંવાર લાદવાની પ્રથા ચાલુ છે, જે નાગરિકોના વિરોધ પ્રદર્શન કરવા અને શાંતિપૂર્ણ રીતે એકત્ર થવાના મૂળભૂત અધિકારને ગંભીરપણે મર્યાદિત કરે છે.

૧૪. અરજદારે એમ પણ જણાવ્યું છે કે દિલ્હી પોલીસે વિરોધ પ્રદર્શનો કરવા માટે જંતર મંતરને વિરોધ સ્થળ તરીકે ઉપયોગ કરવા માટે જાહેર ખબર પણ આપી છે. જો કે, ૫ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૭ ના રોજ, એન.જી.ટી. (રાષ્ટ્રીય હરિત અધિકારક્ષેત્ર) એ આ વિસ્તારના રહેવાસીઓ માટે અસુવિધા ઊભી કરે છે અને પર્યાવરણ સંરક્ષણ કાયદાઓનું ઉલ્લંઘન કરે છે તે કારણોસર જંતર મંતર પરના વિરોધ પ્રદર્શનો પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂક્યો છે. જો કે, આ આદેશ નાગરિકના શાંતિપૂર્ણ રીતે એકત્ર થવાના મૂળભૂત અધિકારનું સંપૂર્ણ ઉલ્લંઘન છે. જંતર મંતર પર વિરોધ પ્રદર્શનો પર પ્રતિબંધ મુકતા એન.જી.ટી. ના આદેશ સાથે, તે સ્પષ્ટ છે કે વિરોધ સ્થળને સરકાર અને સંબંધિત સત્તાવાળાઓ જ્યાં સૌથી વધુ જોઈ શકે છે ત્યાંથી દૂર ખસેડવાથી, વિરોધ પ્રદર્શન જે અસર પ્રાપ્ત કરવા માંગે છે તેને નબળી પાડવાની અસર થશે. જંતર મંતર ૧૯૯૩ થી શાંતિપૂર્ણ વિરોધ પ્રદર્શનોનું સ્થળ રહ્યું છે અને રસ્તાના પટના સ્વભાવને કારણે, તે સરળતાથી સંચાલિત અને નિયંત્રિત જગ્યા છે. તેણે ગરીબ આંદોલનકારીઓને નજીકના ગુરુદ્વારામાંથી

ભોજન મેળવવાની તક આપી અને સંસદ સાથે સ્થળની નિકટતાને ધ્યાનમાં રાખીને તેમને વધુ દૃશ્યતાની ભાવના આપી. વિરોધ સ્થળને રામલીલા મેદાનમાં ખસેડવાથી, એવી આશંકા છે કે આનાથી વિરોધ કરનારાઓ એવા સ્થળથી વધુ દૂર થઈ જશે જ્યાં તેમને વધુ દૃશ્યતા પ્રાપ્ત થતી હતી અને તેથી તે વિરોધ કરવાના સ્વતંત્રતા અને શાંતિપૂર્ણ રીતે એકત્ર થવાના અધિકાર પર એક બિનજરૂરી પ્રતિબંધ છે. આ ઉપરાંત, વિરોધ પ્રદર્શનો માટે રામલીલા મેદાનનો ઉપયોગ કરવાનો ખર્ચ દરરોજ રૂ. ૫૦,૦૦૦/- છે જે સામાન્ય નાગરિક માટે તે સ્થળ પર વિરોધ પ્રદર્શનો કરવાનું વ્યવહારીક રીતે અશક્ય બનાવશે.

૧૫. આ અરજીમાં કરવામાં આવેલી અરજોના સમર્થનમાં દલીલ કરતા વિદ્વાન વકીલ શ્રી પ્રશાંત ભૂષણે સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ સહિતની કેટલીક સંબંધિત જોગવાઈઓ અને દિલ્હી પોલીસ એક્ટ, ૧૯૭૮ ની જોગવાઈઓનો સંદર્ભ આપ્યો હતો. તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે ફરિયાદો રજૂ કરવા અને સંબંધિત વર્તુળોમાં પોતાનો અવાજ સંભળાય તે જોવા માટે લોકો દ્વારા શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શન યોજવું એ લોકોનો અધિકાર છે. આવા અધિકારને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલી મૂળભૂત વ્યવસ્થામાં શોધી શકાય છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(બી) ખાસ કરીને સભા યોજવાનો અધિકાર આપે છે અને આમ, બાંયધરી આપે છે કે તમામ

નાગરિકોને શાંતિપૂર્ણ રીતે અને શસ્ત્રો વિના એકઠા થવાનો અધિકાર છે. તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે વિવિધ ચુકાદાઓ દ્વારા, આ કોર્ટ તેમજ હાઇકોર્ટે નાગરિકોના આ મૂળભૂત અધિકારને સમર્થન આપ્યું છે, એટલે કે શસ્ત્રો વિના શાંતિપૂર્ણ રીતે વિરોધ કરવાનો અને એકઠા થવાનો અધિકાર એ કોઈપણ લોકશાહીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ છે અને આ તે લક્ષણ છે જે કાયદેસરના મતભેદ માટે જગ્યા પૂરી પાડે છે. તે સીધા પગલાં અથવા શાંતિપૂર્ણ વિરોધ દ્વારા ફરિયાદો વ્યક્ત કરવાના અધિકારને સમાવે છે. સંગઠિત અહિંસક વિરોધ કૂચ એ આઝાદીની લડતમાં એક મુખ્ય હથિયાર હતું અને શાંતિપૂર્ણ વિરોધ કરવાનો અધિકાર હવે બંધારણમાં મૂળભૂત અધિકાર તરીકે માન્યતા પ્રાપ્ત છે. તેમણે સ્વીકાર્યું કે એક તરફ નાગરિકોને વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને શાંતિપૂર્ણ વિરોધ/સરઘસો કાઢવાના હેતુથી એકઠા થવાના મૂળભૂત અધિકારની બાંયધરી આપવામાં આવી છે, તો બીજી તરફ, કાયદા દ્વારા આવા અધિકારો પર વાજબી નિયંત્રણો લાદી શકાય છે. ભારતીય દંડ સંહિતા (ટૂંકમાં, 'આઈપીસી') અને સી.આર.પી.સી. ની જોગવાઈઓ આવા વાજબી નિયંત્રણોના સ્વરૂપમાં છે, જે રાજ્યને એવી ખાતરી કરવા માટે સત્તા આપતી વૈધાનિક જોગવાઈઓ છે કે આવા જાહેર મેળાવડા, વિરોધ, ધરણા અથવા કૂચ શાંતિપૂર્ણ રહે અને તે ગેરકાયદેસર ન બને. જો કે, તેમની રજૂઆત એવી હતી કે આવી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતી વખતે સત્તાવાળાઓએ કાયદાની મર્યાદામાં રહીને કામ કરવાનું હોય છે અને શાંતિપૂર્ણ મેળાવડાના અધિકારને

દબાવવા અને અયોગ્ય નિયંત્રણો લાદવાના અન્ય પ્રયાસ તરીકે જોઈ શકાય તેવા અતિરેકમાં સામેલ થઈ શકતા નથી.

૧૬. શ્રી પ્રશાંત ભૂષણની એવી રજૂઆત હતી કે ઉપરોક્ત બંધારણીય સ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને, સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ ની જોગવાઈનો ઉપયોગ માત્ર કટોકટીની પરિસ્થિતિમાં જ થઈ શકે છે જ્યારે તે કલમ હેઠળ આગળ વધવા માટે પૂરતો આધાર હોય અને તાત્કાલિક નિવારણની જરૂર હોય અથવા ઝડપી ઉપાય ઇચ્છનીય હોય. આ સંબંધમાં, તેમણે બાનો બી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા અને અન્ય[1] ના કેસમાં દિલ્હી હાઇકોર્ટના તારીખ ૩૧ મે, ૨૦૧૧ ના રોજના હુકમ પરથી સમર્થન મેળવ્યું હતું, જેમાં સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પ્રતિબંધિત હુકમોના વારંવાર જારી દ્વારા સેન્ટ્રલ દિલ્હી/નવી દિલ્હીમાં તમામ મેળાવડાઓ પર સમાન પ્રકારના સંપૂર્ણ પ્રતિબંધની ટીકા કરવામાં આવી હતી. તેમણે સદર ચુકાદામાં નીચેની ચર્ચાનો સંદર્ભ આપ્યો હતો:

> “૫. સામાન્ય રીતે અમે હિંમત લાલ કે. શાહ કેસ (ઉપરોક્ત) અને બાબુલાલ પરાતે વિ. ધ સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર અને અન્ય (એઆઈઆર ૧૯૬૧ એસસી ૮૮૪) માં બંધારણીય બેંચ દ્વારા આપવામાં આવેલા

1 રીટ પીટીશન (સિવિલ) નં. ૫૦૦૦/૨૦૧૦

અન્ય નિર્ણયમાં નિર્ધારિત કાયદા સાથે કામ કર્યું હોત, પરંતુ અમે આચાર્ય જગદીશ્વરાનંદ અવધૂત વિ. કમિશનર ઓફ પોલીસ, કલકત્તા અને અન્ય, (એઆઈઆર ૧૯૮૪ એસસી ૫૧) માં એક નિર્ણય જોયો છે જેમાં નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું છે:

> 'બીજું પાસું, એટલે કે પુનરાવર્તિત પ્રતિબંધિત હુકમોની યોગ્યતા, જો કે, અમારા મતે એક ગંભીર બાબત છે અને લાંબી દલીલો રજૂ કરવામાં આવી હોવાથી, અમે તેની સાથે કામ કરવાનો પ્રસ્તાવ મૂકીએ છીએ. આ કેસમાં હકીકત તરીકે ઓક્ટોબર ૧૯૭૯ થી ૧૯૮૨ સુધી લગભગ બે મહિનાના અંતરે સંહિતાની કલમ ૧૪૪(૧) હેઠળ સમયાંતરે હુકમો કરવામાં આવ્યા છે. અમારી સમક્ષ એ વિવાદિત નથી કે આ કલમ હેઠળ આપવામાં આવેલી સત્તા તાત્કાલિક શાંતિ ભંગ અટકાવવા અથવા ઝડપી ઉપાય માટે છે. કલમ ૧૪૪ ના પેટા-કલમ (૪) માં જોગવાઈ મુજબ આ કલમ હેઠળ કરવામાં આવેલ હુકમ તેની રચનાની તારીખથી બે મહિના માટે માન્ય રહેવાનો છે. પેટા-કલમ (૪) ની શરત રાજ્ય સરકારને જો તે માનવ જીવન, આરોગ્ય અથવા સલામતી માટેના જોખમને રોકવા માટે, અથવા હુલ્લડ કે કોઈપણ મારામારીને રોકવા માટે આવું કરવું

જરૂરી માને, તો જાહેરનામા દ્વારા નિર્દેશ આપવા માટે અધિકૃત કરે છે કે મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા કરવામાં આવેલ હુકમ તે તારીખથી છ મહિનાથી વધુ ન હોય તેવા વધુ સમયગાળા માટે અમલમાં રહી શકે છે કે જે તારીખે મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા કરવામાં આવેલ હુકમ, આવા હુકમ વિના સમાપ્ત થઈ ગયો હોત. તેથી શરતની અસર એ છે કે રાજ્ય સરકાર પ્રતિબંધિત હુકમને જીવનની વધારાની મુદત આપવા માટે હકદાર રહેશે પરંતુ તે સંહિતાની કલમ ૧૪૪ ના પેટા-કલમ (૪) ની શરતો અનુસાર બે મહિનાના સમયગાળા ઉપરાંત છ મહિના સુધી મર્યાદિત રહેશે. જુદી જુદી હાઇકોર્ટોના કેટલાક નિર્ણયોએ યોગ્ય રીતે એવો મત લીધો છે કે સમય વીતી જવાથી અગાઉના હુકમો રદ થઈ ગયા પછી ક્રમિક હુકમો કરવાનું ચાલુ રાખવું કાયદેસર નથી. ગોપી મોહન મલ્લિક વિ. તારામોની ચૌધરાનીમાં સમગ્ર કોર્ટના ૧૨ ન્યાયાધીશોની બનેલી કુલ બેંચે ૧૮૬૧ ની સંહિતાની કલમ ૫૧૮ (હાલની કલમ ૧૪૪ ને અનુરૂપ) ની જોગવાઈઓની તપાસ કરતા એવો અભિપ્રાય લીધો હતો કે આવી કાર્યવાહી મેજિસ્ટ્રેટની સત્તા બહારની હતી. કલકત્તા હાઇકોર્ટની ડિવિઝન બેંચ દ્વારા બિશેશ્વર ચક્રવર્તી વિ. એમ્પરરમાં ક્રમિક હુકમો કરવાની બાબતને નાપસંદ કરવામાં આવી હતી. સ્વામિનાથ મુદલિયાર વિ. ગોપાલકૃષ્ણ નાયડુ, ટાટુરામ સાહુ વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરિસ્સા, રામ દાસ ગૌર વિ.

સિટી મેજિસ્ટ્રેટ, વારાણસી અને રામ નારાયણ સાહ વિ. પરમેશ્વર પ્રસાદ સાહમાં સમાન અભિપ્રાય લેવામાં આવ્યો હતો. અમને કોઈ શંકા નથી કે આ નિર્ણયોનો ગુણોત્તર કાનૂની સ્થિતિનું સાચું નિવેદન રજૂ કરે છે. કલમ ૧૪૪ ના પેટા-કલમ (૪) ની શરત જે રાજ્ય સરકારને મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા કરવામાં આવેલા હુકમના આયુષ્ય કરતાં વધુમાં વધુ છ મહિનાના સમયગાળા માટે પ્રતિબંધિત હુકમ લંબાવવાની સત્તા આપે છે, તે સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે સંસદનો ઈરાદો ક્યારેય મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા કરવામાં આવે ત્યારે સંહિતાની કલમ ૧૪૪ હેઠળના હુકમનું આયુષ્ય બે મહિનાથી વધુ અમલમાં રહે તેવો નહોતો. તે કલમની યોજના પુનરાવર્તિત હુકમોની કલ્પના કરતી નથી અને જો પરિસ્થિતિ એવી બાંયધરી આપે તો સંહિતાની કલમ ૧૦૭ અથવા કલમ ૧૪૫ જેવી કાયદાની અન્ય જોગવાઈઓ હેઠળ પગલાં લેવા પડશે જ્યારે વ્યક્તિગત વિવાદો ઊભા થાય અને અહીં જેવી પરિસ્થિતિનો સામનો કરવા માટે પોલીસ અધિનિયમમાં જોગવાઈઓ જોવા મળે છે. જો પુનરાવર્તિત હુકમો કરવામાં આવે તો તે સ્પષ્ટપણે સંહિતાની કલમ ૧૪૪ દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તાના દુરુપયોગ સમાન હશે. બાબુલાલ પરાતે વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્રમાં આ કોર્ટના નિર્ણયનો સંદર્ભ લેવો સુસંગત છે જ્યાં સંહિતાની કલમ ૧૪૪ ની કાયદેસરતાને

પડકારવામાં આવી હતી. જોગવાઈને સમર્થન આપતા, આ કોર્ટે અવલોકન કર્યું હતું:

‘જાહેર વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરવા માટે અગાઉથી જાળવવી પડે છે અને તેથી, જાહેર વ્યવસ્થા જાળવવાના હેતુથી કટોકટીમાં ચોક્કસ પ્રકારના કૃત્યો પર અગાઉથી પગલાં લેવા અથવા પૂર્વવર્તી નિયંત્રણો મૂકવાની યોગ્ય સત્તાધિકારીને પરવાનગી આપતો કાયદો પસાર કરવા માટે ધારાસભા સક્ષમ છે....’

તે ફરીથી ભારપૂર્વક જણાવવામાં આવ્યું હતું (એઆઈઆર ના પૃષ્ઠ ૮૯૧ પર):

‘પરંતુ એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે જ્યાં જાહેર વ્યવસ્થા માટે જોખમની ખરેખર આશંકા હોય તેવી કટોકટીમાં આવા સત્તાધિકારી દ્વારા લેવામાં આવેલ પૂર્વવર્તી પગલું એ વ્યવસ્થા જાળવવાની ફરજના પાલનમાં કરવામાં આવેલા કૃત્ય સિવાય બીજું કંઈ છે....’

આ અદાલતે, તેથી, એ લક્ષણ પર યોગ્ય ભાર મૂક્યો હતો કે કોડની કલમ ૧૪૪ ની જોગવાઈનો હેતુ કટોકટીનો સામનો કરવાનો હતો. આ એક અસ્થાયી સ્વરૂપની પરિસ્થિતિને દર્શાવે છે, અને તેથી, કોડની કલમ ૧૪૪ હેઠળના આદેશનો સમયગાળો ક્યારેય અર્ધ-કાયમી સ્વરૂપનો હોવાનો ઈરાદો હોઈ શકે નહીં."

૧૭. ઉપરોક્ત રીટ અરજીનો નિકાલ એ હકીકતની નોંધ લીધા પછી કરવામાં આવ્યો હતો કે નવી દિલ્હી જિલ્લાના અધિકારક્ષેત્ર હેઠળ સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળનો સતત પ્રતિબંધ બંધ કરવામાં આવ્યો હતો અને સામાવાળાઓ દ્વારા એવું નિવેદન પણ આપવામાં આવ્યું હતું કે કટોકટીની પરિસ્થિતિ સિવાય આ જોગવાઈ બિનજરૂરી રીતે લાગુ કરવામાં આવશે નહીં. શ્રી ભૂષણે રજૂઆત કરી હતી કે સદર કેસમાં સામાવાળાઓ દ્વારા લેવાયેલા ઉપરોક્ત વલણથી વિપરીત, સામાવાળાઓએ સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ વારંવાર હુકમો જારી કરવાની તે જ યુક્તિ અપનાવવાનું શરૂ કર્યું હતું. વિદ્વાન વકીલના જણાવ્યા મુજબ, આ પ્રથા એવી લોકશાહી વ્યવસ્થામાં અભિશાપ

સમાન હતી જ્યાં લોકોને પોતાની ફરિયાદો વ્યક્ત કરવા માટે વાણી સ્વાતંત્ર્ય અને સભા યોજવાની સ્વતંત્રતાની બાંયધરી આપવામાં આવી છે. તેમણે રજૂઆત કરી હતી કે નાગરિકોને પોતાની વરાળ બહાર કાઢવા માટે આપવામાં આવેલો આ એક મૂલ્યવાન અધિકાર હતો અને જો શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનનો તે અધિકાર આપવામાં ન આવે, તો તે હિંસક વળાંક લઈ શકે છે.

૧૮. વિદ્વાન વકીલ શ્રી ભૂષણે વિવિધ ચુકાદાઓનો સંદર્ભ આપ્યો હતો જ્યાં આવા અધિકારને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે માન્યતા આપવામાં આવી છે.

૧૯. તેમણે તેમની રજૂઆતના સમર્થનમાં અમુક અન્ય ચુકાદાઓ[2] નો પણ સંદર્ભ આપ્યો હતો કે સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળની સત્તાઓનો ઉપયોગ અવ્યવસ્થા, અવરોધો અને ઉપદ્રવોને રોકવા માટે કરવાનો ઈરાદો છે.

૨૦. શ્રી ભૂષણ શાંતિપૂર્ણ મેળાવડાના અધિકાર અને વિરોધ કરવાના અધિકાર પર આંતરરાષ્ટ્રીય ધોરણો, સંમેલનો અને વિદેશી અદાલતોના ચુકાદાઓ

2 (૧૯૭૦) ૩ એસસીસી ૭૪૬, ૧૯૬૧ (૩) એસસીઆર ૪૨૩, (૨૦૧૨) ૫ એસસીસી ૧, (૧૯૭૮) ૧ એસસીસી ૨૨૬, (૧૯૭૩) ૧ એસસીસી ૨૨૭, (૧૯૮૩) ૪ એસસીસી ૫૨૨

ટાંકવાની હદ સુધી ગયા હતા. કાયદાના શાસન દ્વારા સંચાલિત તમામ લોકશાહી દેશોમાં આવા અધિકારને વિશ્વભરમાં માન્યતા આપવામાં આવી છે તેવી તેમની રજૂઆતના સમર્થનમાં, તેમણે માનવ અધિકારોની સાર્વત્રિક ઘોષણા (યુડીએચઆર), નાગરિક અને રાજકીય અધિકારો પર આંતરરાષ્ટ્રીય કરાર (આઈસીસીપીઆર) અને બાળ અધિકારો પરના સંમેલન જેવા આંતરરાષ્ટ્રીય સંમેલનોનો સંદર્ભ આપ્યો હતો. તેમણે ઓર્ગેનાઇઝેશન ફોર સિક્યુરિટી એન્ડ કો-ઓપરેશન ઇન યુરોપ (ઓએસસીઇ) અને કાઉન્સિલ ઓફ યુરોપ કમિશન ફોર ડેમોક્રેસી થ્રુ લો (વેનિસ કમિશન) દ્વારા જારી કરાયેલ શાંતિપૂર્ણ મેળાવડાની સ્વતંત્રતા પરની માર્ગદર્શિકા પર પણ આધાર રાખ્યો હતો. આ ઉપરાંત, શ્રી પ્રશાંત ભૂષણે શાંતિપૂર્ણ મેળાવડા અને સંગઠનની સ્વતંત્રતાના અધિકારો પર સંયુક્ત રાષ્ટ્ર માનવ અધિકાર પરિષદના સ્પેશિયલ રિપોર્ટિયર રિપોર્ટ્સમાં સમાવિષ્ટ સાહિત્યનો પણ સંદર્ભ આપ્યો હતો. યુ.એસ. સુપ્રિમ કોર્ટ અને યુ.કે. અદાલતો દ્વારા આપવામાં આવેલા કેટલાક ચુકાદાઓ[3] પણ શ્રી પ્રશાંત ભૂષણ દ્વારા ટાંકવામાં આવ્યા હતા.

---

3 ડી જોન્જ વિ. સ્ટેટ ઓફ ઓરેગોન; [(૧૯૭૩) યુએસ સુપ્રિમ કોર્ટ], શટલ્સવર્થ વિ. સિટી ઓફ બર્મિંગહામ; [(૧૯૬૯) યુ.એસ. સુપ્રિમ કોર્ટ], થોમસ વિ. કોલિન્સ; [(૧૯૪૫) યુ.એસ. સુપ્રિમ કોર્ટ] અને લપોર્ટે, આર. (ઓન ધ એપ્લિકેશન ઓફ) વિ. ચીફ કોન્સ્ટેબલ ઓફ ગ્લોસ્ટરશાયર; [૨૦૦૬] યુકેએચએલ ૫૫

૨૧. પોતાની રજૂઆતોનું સમાપન કરતી વખતે, શ્રી ભૂષણે દલીલ કરી હતી કે નવી દિલ્હી/સેન્ટ્રલ દિલ્હીમાં બોટ ક્લબ વિસ્તારને શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનો યોજવા માટે સૌથી યોગ્ય સ્થળ તરીકે પણ ગણવામાં આવતો હતો. તેમના મતે, રામલીલા મેદાનમાં પ્રદર્શન માટે વિસ્તાર નિયત કરવો એ કોઈ ઉકેલ નહોતો. તે યોગ્ય વિકલ્પ નહોતો અને કોઈ ઉકેલ નહોતો કારણ કે તે સેન્ટ્રલ દિલ્હીથી ઘણો દૂર હતો જ્યાં કેન્દ્ર સરકારની કચેરીઓ આવેલી હતી. પ્રદર્શનનો મુખ્ય હેતુ એ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે કે પ્રદર્શનકારીઓનો અવાજ નિર્ણય લેનારાઓ દ્વારા સાંભળવામાં આવે જેથી તેની પર્યાપ્ત અસર થાય. જો અરજદારો જેવા પ્રદર્શનકારીઓને જૂની દિલ્હીના રામલીલા મેદાનમાં દૂરના સ્થળે ખસેડવામાં આવે, તો શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનનો મૂળ હેતુ જ અર્થહીન બની જશે જે સ્પષ્ટપણે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ અરજદારના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન સમાન હશે. વિદ્વાન વકીલે એવી દલીલ કરી હતી કે આ રીતે સામાવાળાઓ પોતાના નાગરિકો સાથે પોતાના સેવકો જેવો વ્યવહાર કરી રહ્યા હતા. તેમણે એવી પણ રજૂઆત કરી હતી કે વાદગ્રસ્ત હુકમો એ ધારણા પર આધારિત હતા કે નવી દિલ્હી વિસ્તારમાં જ્યારે પણ કોઈ પ્રદર્શન કે ધરણા થાય છે, ત્યારે તે હિંસા તરફ દોરી જશે જે એક બિનજરૂરી ધારણા હતી. તેમની રજૂઆત એવી હતી કે જો કોઈ ચોક્કસ જૂથનો હિંસક બનવાનો આવો ભૂતકાળ હોય, તો તેવા જૂથને પ્રદર્શન યોજતા હંમેશા અટકાવી શકાય છે. આ હેતુ માટે

સામાવાળાઓ પાસે હંમેશા ગુપ્તચર બાતમીઓ હોઈ શકે છે. જો કે, શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનો પર સામાન્ય અને સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકવા માટે કોઈ કારણ કે તર્ક નથી.

૨૨. વિદ્વાન અધિક સોલિસિટર જનરલ સર્વશ્રી તુષાર મહેતા અને એ. એન. એસ. નાડકર્ણીએ અરજદારની ઉપરોક્ત દલીલોનું સખત ખંડન કર્યું હતું. સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પસાર કરાયેલા હુકમો જારી કરવાનું વાજબી ઠેરવવા માટે પ્રશ્ન હેઠળના વિસ્તારના સંવેદનશીલ સ્વરૂપ પર વધુ ભાર મૂકતા, તેઓએ આ હુકમોને સમર્થન આપવા માટે ઉત્કટ વિનંતી કરી હતી. બાબુલાલ પરાતે માંથી ચોક્કસ ફકરાઓનો સંદર્ભ આપતા, એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે આવા કેસોમાં યુએસ અદાલતો દ્વારા લાગુ કરવામાં આવેલી 'સ્પષ્ટ અને વર્તમાન જોખમ' કસોટી ભારતીય સંદર્ભમાં લાગુ પડતી નથી અને આ કોર્ટ દ્વારા લાગુ કરાયેલ સાચી કસોટી 'શાંતિ ભંગની આશંકા' કસોટીની હતી. બાબુલાલ પરાતે માંથી નીચેના ફકરાઓ પર ચોક્કસ આધાર રાખવામાં આવ્યો હતો:

> “૧૪. સમગ્ર કલમને જોતાં એ સ્પષ્ટ થશે કે, વ્યાપકપણે કહીએ તો, તેનો ઉપયોગ અવ્યવસ્થા, અવરોધો અને ઉપદ્રવોને રોકવા માટે કરવાનો ઈરાદો

છે અને તેનો હેતુ જાહેર કલ્યાણ સુનિશ્ચિત કરવાનો છે. આ સત્તાઓ જવાબદાર મેજિસ્ટ્રેટો દ્વારા વાપરી શકાય તેવી છે અને આ મેજિસ્ટ્રેટોએ ન્યાયિક રીતે કાર્ય કરવાનું હોય છે. વધુમાં, આ જોગવાઈ હેઠળ માન્ય નિયંત્રણો કામચલાઉ સ્વરૂપના હોય છે અને માત્ર કટોકટીમાં જ લાદી શકાય છે.

xxx xxx xxx

૧૯. એવી દલીલ કરવામાં આવે છે કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૪૪ અમુક મેજિસ્ટ્રેટોને ખૂબ જ વ્યાપક સત્તાઓ પ્રદાન કરે છે અને તે સત્તાઓના ઉપયોગમાં મેજિસ્ટ્રેટો નાગરિકોના વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાના અધિકાર તથા શાંતિપૂર્વક અને શસ્ત્રો વિના એકત્ર થવાના અધિકાર પર ખૂબ જ ગંભીર પ્રતિબંધો મૂકી શકે છે.

૨૦. જો કે, આપણને એવું લાગે છે કે સત્તા ભલે વ્યાપક દેખાતી હોય, પરંતુ તેનો ઉપયોગ ફક્ત કટોકટીમાં અને કાયદેસર રીતે રોકાયેલા કોઈપણ વ્યક્તિને અવરોધ, પરેશાની અથવા ઈજા અટકાવવાના હેતુથી, અથવા માનવ જીવન, સ્વાસ્થ્ય કે સલામતી માટેનું જોખમ, અથવા જાહેર શાંતિમાં ખલેલ કે હુલ્લડ, અથવા "કોઈ મારામારી (affray)" અટકાવવા માટે જ થઈ

શકે છે. આ પરિબળો સત્તાના ઉપયોગને નિયંત્રિત કરે છે અને પરિણામે તે સત્તાને અમર્યાદિત અથવા અંકુશ વિનાની માનવી ખોટું ગણાશે. વધુમાં, એ ધ્યાનમાં રાખવું જોઈએ કે કોઈપણ વ્યક્તિને કોઈને પણ "અવરોધ, પરેશાની અથવા ઈજા વગેરે" પહોંચાડવાનો અધિકાર નથી. કેસની ચોક્કસ પરિસ્થિતિઓમાં આ સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને કોઈ આદેશ આપવો જોઈએ કે નહીં તે અંગેનો નિર્ણય મેજિસ્ટ્રેટ દ્વારા લેવાનો હોવાથી, આપણે એવું માનવા માટે હકદાર છીએ કે સત્તાઓનો ઉપયોગ કાયદેસર અને પ્રામાણિકપણે કરવામાં આવશે. માત્ર એટલા આધારે આ કલમને રદ કરી શકાય નહીં કે મેજિસ્ટ્રેટ કદાચ પોતાની સત્તાનો દુરુપયોગ કરી શકે છે.

૨૧. એ પણ સાચું છે કે શરૂઆતમાં સંબંધિત મેજિસ્ટ્રેટ જ હોય છે જેમણે આદેશ આપવાની આવશ્યકતા અંગે અભિપ્રાય રચવો પડે છે. તેથી, પ્રશ્ન એ છે કે શું આવી વ્યાપક સત્તાનું પ્રદાન કરવું તે બંધારણના આર્ટિકલ ૧૯(૧)(એ) અને (બી) હેઠળની ખાતરીપૂર્વકના અધિકારોનું ઉલ્લંઘન છે કે કેમ. પેટા-કલમ (એ) દ્વારા આપવામાં આવેલ અધિકારો નિરપેક્ષ અધિકારો નથી પરંતુ તે આર્ટિકલ ૧૯ ની કલમ (૨) માં નિર્દિષ્ટ મર્યાદાઓને આધીન છે, જે નીચે મુજબ છે:

“કલમ (૧) ના પેટા-કલમ (એ) માંની કોઈપણ બાબત, કોઈપણ પ્રવર્તમાન કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં, અથવા રાજ્યને કોઈપણ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં, જ્યાં સુધી તેવો કાયદો રાજ્યની સલામતી, વિદેશી રાજ્યો સાથેના મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શિષ્ટાચાર અથવા નૈતિકતાના હિતમાં, અથવા અદાલતના તિરસ્કાર, બદનક્ષી અથવા ગુના માટે ઉશ્કેરણીના સંબંધમાં ઉક્ત પેટા-કલમ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદતો હોય.”

તે જ પ્રમાણે પેટા-કલમ (બી) સાથે સંબંધિત અધિકારો આર્ટિકલ ૧૯ ના કલમ (૩) માં જોવા મળતી મર્યાદાઓને આધીન છે, જે નીચે મુજબ છે:

“ઉક્ત ક્લૉઝના પેટા-ક્લૉઝ (બી) માંની કોઈપણ બાબત, જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં ઉક્ત પેટા-ક્લૉઝ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર વાજબી પ્રતિબંધો લાદતા કોઈપણ પ્રવર્તમાન કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં, અથવા

રાજ્યને તેવા પ્રતિબંધો લાદતો કોઈપણ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં."

"બંધારણના પ્રારંભે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતા એ એક પ્રવર્તમાન કાયદો હતો અને તેથી, આપણી સમક્ષ તેની માન્યતાને જે આધારો પર પડકારવામાં આવી છે તેના સંદર્ભમાં, આપણે જે બાબત ચકાસવાની છે તે એ છે કે આર્ટિકલ ૧૯ ના પેટા-ક્લૉઝ (એ) અને (બી) સાથે સંબંધિત અધિકારો પર પ્રતિબંધો મૂકવાની મેજિસ્ટ્રેટને સત્તા પ્રદાન કરવી તે વાજબી છે કે કેમ. એ ધ્યાનમાં રાખવું આવશ્યક છે કે કલમ ૧૪૪ ની જોગવાઈઓ ફક્ત કટોકટીની સ્થિતિમાં જ આકર્ષાય છે. તેમાં, કટોકટીના પ્રારંભિક નિર્ણાયક નિઃશંકપણે જિલ્લા મેજિસ્ટ્રેટ અથવા મુખ્ય પ્રેસિડેન્સી મેજિસ્ટ્રેટ અથવા સબ-ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ અથવા રાજ્ય સરકાર દ્વારા વિશેષ રૂપે સત્તા આપવામાં આવેલ અન્ય કોઈપણ મેજિસ્ટ્રેટ છે. પરંતુ તે પછી, કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવી એ રાજ્યના વહીવટી વિભાગની ફરજ અને કાર્ય હોવાથી, કટોકટી છે કે નહીં તે અંગે અભિપ્રાય બાંધવાનો પ્રશ્ન અનિવાર્યપણે પ્રથમ હરોળમાં તે જ વ્યક્તિઓ પાસે રહેવો જોઈએ જેમના દ્વારા કાર્યવાહક તંત્ર

પોતાના કાર્યો કરે છે અને ફરજો બજાવે છે. રાજ્ય સરકાર પોતે દરેક કિસ્સામાં તે ફરજો અને કાર્યો બજાવશે તેવી અપેક્ષા રાખવી અવ્યવહારુ અને અશક્ય પણ હશે. તેથી આ કલમની જોગવાઈઓ કે જે તેમાં ઉલ્લેખિત કોઈપણ વર્ગના મેજિસ્ટ્રેટને આ સંબંધમાં સત્તા સોંપે છે તેને અવાજબી માની શકાય નહીં. આપણે એ પણ નિર્દેશ કરી શકીએ છીએ કે ફોજદારી પ્રક્રિયા સંહિતાની કલમ ૧૪૪ હેઠળ આદેશ બહાર પાડવાની આવશ્યકતા અંગે મેજિસ્ટ્રેટનો સંતોષ આ કલમ દ્વારા સંપૂર્ણપણે આત્મનિષ્ઠ બનાવવામાં આવ્યો નથી. આપણે એ પણ ઉલ્લેખ કરી શકીએ છીએ કે યોગ્ય કેસમાં મેજિસ્ટ્રેટને આ કલમ હેઠળ એક પક્ષકારની સુનાવણી વિના (એક્સ પાર્ટે) આદેશ આપવાની સત્તા છે, તેમ છતાં કાયદો એવી અપેક્ષા રાખે છે કે તેમણે તે આદેશ પસાર કરતા પહેલાં, જ્યાં શક્ય હોય ત્યાં, જે વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓ સામે આદેશ નિર્દેશિત છે તેમને નોટીસ બજાવવી જોઈએ. ત્યારબાદ પેટા-કલમ (૪) જોગવાઈ કરે છે કે કોઈપણ મેજિસ્ટ્રેટ કાં તો પોતાની મેળે અથવા કોઈપણ પીડિત વ્યક્તિની અરજી પર, આ કલમ હેઠળ બનાવેલા કોઈપણ આદેશને રદ કે ફેરફાર કરી શકે છે. આ સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે કે જો એક પક્ષકારની સુનાવણી વિનાનો આદેશ કરવામાં આવે તો પણ તેનાથી પ્રભાવિત વ્યક્તિ અથવા વ્યક્તિઓને મેજિસ્ટ્રેટના આદેશને પડકારવાનો અધિકાર છે. પેટા-

કલમ (૫) જોગવાઈ કરે છે કે જ્યાં આવી પડકારજનક અરજી કરવામાં આવે છે, ત્યાં મેજિસ્ટ્રેટ સંબંધિત વ્યક્તિને તેમની સમક્ષ હાજર થવાની અને આદેશ સામે કારણો રજૂ કરવાની વહેલી તકે તક આપશે. આવી કાર્યવાહીમાં મેજિસ્ટ્રેટનો નિર્ણય નિઃશંકપણે એક ન્યાયિક નિર્ણય હશે કારણ કે તે આદેશથી પ્રભાવિત પક્ષકારની સુનાવણી કર્યા પછી લેવામાં આવ્યો હશે. મેજિસ્ટ્રેટ સમક્ષની કાર્યવાહી ન્યાયિક હોવાથી, તેમણે આદેશ રદ કરવો પડશે સિવાય કે તેઓ એવા નિષ્કર્ષ પર પહોંચે કે જેના પર તે આધાર રાખે છે તે આધારો કાયદામાં તેને યોગ્ય ઠેરવવા માટે પૂરતા છે. વધુમાં, આદેશની યોગ્યતા પડકારવા માટે ખુલ્લી હોવાથી એવું કહી શકાય નહીં કે કલમ ૧૪૪ અમુક મેજિસ્ટ્રેટોને જે વિશાળ વ્યાપક સત્તા પ્રદાન કરે છે તેના કારણે તે અમુક મૂળભૂત અધિકારો પર અવાજબી પ્રતિબંધો મૂકે છે.”

૨૩. ગુનાહિતતા અગાઉથી નક્કી કરવાની કસોટી ગેરવાજબી છે તેવી દલીલ દેખીતી રીતે શેનેક કેસ [શેનેક વિ. યુ.એસ., ૨૪૯, યુએસ ૪૭] માં પ્રતિપાદિત સિદ્ધાંત પર આધારિત છે કે મૂળભૂત અધિકારોના ઉપયોગ પર પૂર્વ નિયંત્રણો ત્યારે જ માન્ય છે જો ત્યાં કોઈ સ્પષ્ટ અને વર્તમાન જોખમ

હોય. જો કે, અમને એવું લાગે છે કે અમેરિકન સિદ્ધાંત આપણા બંધારણ હેઠળ આયાત કરી શકાતો નથી કારણ કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારો સંપૂર્ણ અધિકારો નથી પરંતુ, સ્ટેટ ઓફ મદ્રાસ વિ. વી. જી. રાવ [૧૯૫૨ એસસીઆર ૫૯૭] માં દર્શાવ્યા મુજબ અનુચ્છેદ ૧૯ ની અનુગામી કલમોમાં મૂકવામાં આવેલા નિયંત્રણોને આધીન છે. અમેરિકન બંધારણમાં આપણા બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯ ની કલમ (૨) થી (૬) ને અનુરૂપ કંઈ નથી. યુ.એસ. બંધારણનો ૧૪મો સુધારો અન્ય બાબતોની સાથે એવી જોગવાઈ કરે છે કે "કોઈપણ રાજ્ય એવો કોઈ કાયદો બનાવશે નહીં કે લાગુ કરશે નહીં જે યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના નાગરિકોના વિશેષાધિકારો અથવા મુક્તિઓને ઘટાડે; તેમજ કોઈપણ રાજ્ય કાયદાની યોગ્ય પ્રક્રિયા વિના કોઈપણ વ્યક્તિને જીવન, સ્વતંત્રતા અથવા મિલકતથી વંચિત કરશે નહીં; ....".

૨૪. આપણા બંધારણનું માળખું યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સના બંધારણ કરતાં અલગ છે. વળી પાછું, યુનાઇટેડ સ્ટેટ્સની સર્વોચ્ચ અદાલતે ઠેરવ્યું છે કે બંધારણ દ્વારા આપવામાં આવેલા વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓ પોલીસ સત્તાના સિદ્ધાંતનો આશરો લઈને સામાજિક નિયંત્રણને આધીન છે. આ

પૃષ્ઠભૂમિના પ્રકાશમાં જ શેનેક કેસ [શેનેક વિ. યુ.એસ., ૨૪૯, યુએસ ૪૭] માં નિર્ધારિત કસોટીને સમજવી પડશે.

૨૫. કલમ ૧૪૪ ની ભાષા કંઈક અંશે અલગ છે. કલમમાં નિર્ધારિત કસોટી માત્ર "સંભાવના" કે "વલણ" નથી. કલમ કહે છે કે મેજિસ્ટ્રેટને ખાતરી થવી જોઈએ કે જાહેર સલામતી વગેરે સામેના જોખમનો સામનો કરવા માટે ચોક્કસ કૃત્યોનું તાત્કાલિક નિવારણ જરૂરી છે. કલમ દ્વારા આપવામાં આવેલી સત્તા માત્ર ત્યારે જ વાપરી શકાય તેવી નથી જ્યારે વર્તમાન જોખમ અસ્તિત્વમાં હોય પરંતુ જ્યારે જોખમની આશંકા હોય ત્યારે પણ વાપરી શકાય છે.

૨૬. આ ઉપરાંત એ નોંધવું યોગ્ય છે કે શેનેક કેસ [શેનેક વિ. યુ.એસ., ૨૪૯, યુએસ ૪૭] માં સુપ્રિમ કોર્ટ વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકાર સાથે સંબંધિત હતી અને તેણે અવલોકન કર્યું હતું:

'એવું બની શકે કે વાણીની સ્વતંત્રતાને ઘટાડતા કાયદાનો પ્રતિબંધ પૂર્વ નિયંત્રણો પૂરતો મર્યાદિત નથી, જો કે તેને રોકવાનો મુખ્ય હેતુ હોઈ શકે

છે.... અમે સ્વીકારીએ છીએ કે ઘણી જગ્યાએ અને સામાન્ય સમયમાં પ્રતિવાદીઓ, પરિપત્રમાં જે કહેવામાં આવ્યું હતું તે બધું કહેવામાં તેમના બંધારણીય અધિકારોની અંદર હોત. પરંતુ દરેક કૃત્યનું સ્વરૂપ તે કયા સંજોગોમાં કરવામાં આવે છે તેના પર નિર્ભર કરે છે.... મુક્ત ભાષણનું સૌથી કડક રક્ષણ પણ થિયેટરમાં ખોટી રીતે આગની બૂમો પાડીને ગભરાટ પેદા કરનાર વ્યક્તિનું રક્ષણ કરશે નહીં. તે એવા શબ્દો બોલવા સામેના મનાઈહુકમથી પણ માણસનું રક્ષણ કરતું નથી જે બળની સંપૂર્ણ અસર ધરાવતા હોય.... દરેક કેસમાં પ્રશ્ન એ છે કે શું વપરાયેલા શબ્દો એવા સંજોગોમાં અને એવા સ્વરૂપના છે કે જે સ્પષ્ટ અને વર્તમાન જોખમ ઊભું કરે છે કે તેઓ નક્કર અનિષ્ટો લાવશે જેને રોકવાનો કોંગ્રેસને અધિકાર છે. તે નિકટતા અને માત્રાનો પ્રશ્ન છે.'

૨૭. યુનાઈટેડ સ્ટેટ્સમાં ગમે તે પરિસ્થિતિ હોય, અમને એ સ્પષ્ટ જણાય છે કે કલમ ૧૪૪ હેઠળ અનુમતિપાત્ર પ્રકારની પૂર્વવર્તી કાર્યવાહી અનુચ્છેદ ૧૯ ની કલમ (૨) અને (૩) હેઠળ અમાન્ય નથી. કલમ (૨) (૧૯૫૧ માં સુધારેલ મુજબ) અને કલમ (૩) બંનેમાં, અન્ય બાબતોની સાથે જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં આ કલમો દ્વારા આપવામાં આવેલા અધિકારોના ઉપયોગ પર વાજબી નિયંત્રણો મૂકતા કાયદા બનાવવાની

સત્તા ધારાસભાને આપવામાં આવી છે. જાહેર વ્યવસ્થા સુનિશ્ચિત કરવા માટે અગાઉથી જાળવવી પડે છે અને તેથી, જાહેર વ્યવસ્થા જાળવવાના હેતુથી કટોકટીમાં ચોક્કસ પ્રકારના કૃત્યો પર અગાઉથી પગલાં લેવા અથવા પૂર્વવર્તી નિયંત્રણો મૂકવાની યોગ્ય સત્તાધિકારીને પરવાનગી આપતો કાયદો પસાર કરવા માટે ધારાસભા સક્ષમ છે. તેથી, અમારે આ દલીલને નકારી કાઢવી જોઈએ.

૨૮. એમાં કોઈ શંકા નથી કે કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાની ફરજ મેજિસ્ટ્રેટ પર હોવાથી, તેણે તે ફરજ બજાવવી જોઈએ અને નાગરિકની સામાન્ય પ્રવૃત્તિઓ પર પ્રતિબંધ મૂકીને તેમાંથી છટકી જવું જોઈએ નહીં. પરંતુ એ કહેવું મુશ્કેલ છે કે જ્યાં જાહેર વ્યવસ્થા માટે જોખમની ખરેખર આશંકા હોય તેવી કટોકટીમાં આવા સત્તાધિકારી દ્વારા લેવામાં આવેલ પૂર્વવર્તી પગલું એ વ્યવસ્થા જાળવવાની ફરજના પાલનમાં કરવામાં આવેલા કૃત્ય સિવાય બીજું કંઈ છે. આવા સંજોગોમાં ફરજ બજાવવાનો તે એકમાત્ર રસ્તો હોઈ શકે છે. તેથી, અમે એ દલીલને નકારી કાઢીએ છીએ કે કલમ ૧૪૪ જાહેર સત્તાવાળાઓની વ્યવસ્થા જાળવવાની ફરજ માટે કાયદેસરની પ્રવૃત્તિ અથવા અધિકારનું દમન કરે છે.

૨૯. ખુદ હુકમ પર આવતાં આપણે શ્રી મણિના અમુક વાંધાઓ પર વિચાર કરવો પડશે જે હકીકતમાં એવા છે કે હુકમમાં ત્રણ વિશેષતાઓ છે જે તેને ગેરબંધારણીય બનાવે છે. પ્રથમ સ્થાને, તેમના મતે આ હુકમ સમગ્ર જનતા સામે નિર્દેશિત છે જો કે મેજિસ્ટ્રેટે સ્પષ્ટપણે જણાવ્યું છે કે તે ઔદ્યોગિક વિવાદે લીધેલા ગંભીર વળાંકને કારણે જારી કરવામાં આવ્યો હતો. શ્રી મણિ દલીલ કરે છે કે સામાન્ય રીતે જનતાની અવરજવર પર નિયંત્રણો મૂકવા અવાજબી છે જ્યારે એવું સૂચવવા માટે કંઈ નથી કે જનતાના સભ્યો જાહેર વ્યવસ્થા માટે પ્રતિકૂળ પ્રવૃત્તિઓમાં સામેલ થવાની સંભાવના હતી. એ સાચું છે કે સામાન્ય જનતા ઔદ્યોગિક વિવાદમાં સંડોવાયેલી હતી તેવું કોઈ સૂચન નથી. એ પણ સાચું છે કે હુકમની અમલવારીથી ચોક્કસ વિસ્તારોમાં જનતાના સભ્યોની અવરજવર પ્રતિબંધિત થશે. પરંતુ અમને એવું લાગે છે કે કાયદો અને વ્યવસ્થાના પ્રભારીઓ માટે જનતાના સભ્યો અને બે ટેક્સટાઈલ યુનિયનોના સભ્યો વચ્ચે તફાવત કરવો અત્યંત મુશ્કેલ બનશે અને તેથી, હુકમમાં ઉલ્લેખિત ચોક્કસ પ્રવૃત્તિઓને રોકવા અથવા પ્રતિબંધિત કરવાનો એકમાત્ર વ્યવહારુ રસ્તો એ હશે કે તે નિયંત્રણો સામાન્ય રીતે જનતાને લાગુ કરવામાં આવે.”

૨૩. આમ, એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે કોઈપણ પ્રદર્શન કે ધરણા વગેરે પર પ્રતિબંધ મૂકવા માટે માત્ર શાંતિ ભંગની આશંકા પૂરતી હતી. એવું પણ રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ પૂર્વવર્તી પગલાં લેવાની મંજૂરી આપે છે અને આમ, કોઈ ચોક્કસ પ્રદર્શનથી શાંતિ ભંગ થઈ શકે છે તેવી અપેક્ષા પણ સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ ની જોગવાઈઓને લાગુ કરવા અને યોગ્ય પ્રતિબંધિત હુકમો પસાર કરવા માટે પૂરતી હતી. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે પસાર કરાયેલા વાદગ્રસ્ત હુકમોની કાયદાના ઉપરોક્ત સિદ્ધાંતોને ધ્યાનમાં રાખીને તપાસ થવી જોઈએ અને આ હુકમો સક્ષમ સત્તાધિકારી દ્વારા એ નિર્દિષ્ટ કરીને પસાર કરવામાં આવ્યા હતા કે આવા પ્રદર્શનો વગેરેથી ટ્રાફિકમાં અવરોધ અને માનવ સલામતી માટે જોખમ અને જાહેર શાંતિમાં ખલેલ પહોંચવાની સંભાવના હતી જે હુકમોના ફકરા ૨ માં નીચે મુજબ સ્પષ્ટપણે જણાવવામાં આવ્યું હતું:

> “અને જ્યારે એવા અહેવાલો પ્રાપ્ત થયા છે જે દર્શાવે છે કે હાલમાં એવી પરિસ્થિતિઓ પ્રવર્તે છે કે તે વિસ્તારમાં જાહેર સભાઓ, સરઘસો/પ્રદર્શનો વગેરેનું અનિયંત્રિત આયોજન ટ્રાફિકમાં અવરોધ, માનવ સલામતી માટે જોખમ અને જાહેર શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડે તેવી શક્યતા છે.”

૨૪. એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આસિસ્ટન્ટ કમિશનર ઓફ પોલીસ દ્વારા યોગ્ય વિચારણા કરવામાં આવી હતી જેમણે અહેવાલોની તપાસ કરી હતી અને તે પરથી એવા નિષ્કર્ષ પર આવ્યા હતા કે જાહેર સભાઓ, સરઘસો/પ્રદર્શનોનું અનિયંત્રિત આયોજન ટ્રાફિકમાં અવરોધ, માનવ સલામતી માટે જોખમ અને જાહેર શાંતિમાં ખલેલ જેવી સમસ્યાઓ પેદા કરે તેવી સંભાવના હતી. આસિસ્ટન્ટ કમિશનર ઓફ પોલીસે આમ સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ ની જરૂરિયાત સંતોષી હતી. એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી હતી કે આવી જાહેર સભાઓ વગેરે પર કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ લાદવામાં આવ્યો ન હતો અને હુકમો લેખિત પરવાનગી વિના આ સભાઓ વગેરે પર પ્રતિબંધ મૂકતા હતા. બીજા શબ્દોમાં કહીએ તો, આવી કોઈપણ જાહેર સભાઓ, સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરે યોજતા પહેલા સત્તાવાળાઓની પૂર્વ પરવાનગી જરૂરી હતી જેને કેસ-ટુ-કેસ ધોરણે ધ્યાનમાં લેવી જોઈએ.

૨૫. વિદ્વાન એએસજીઓએ એ હકીકત પર ખૂબ ભાર મૂક્યો હતો કે નવી દિલ્હી એ રાજધાની શહેર હતું અને કેન્દ્ર સરકારની સમગ્ર પ્રવૃત્તિઓ મુખ્યત્વે સેન્ટ્રલ દિલ્હી વિસ્તારમાં સ્થિત હતી જે પસાર કરાયેલા પ્રતિબંધિત હુકમો હેઠળ આવરી લેવામાં આવી હતી, એટલે કે સંસદ ભવન, નોર્થ અને સાઉથ બ્લોક,

સેન્ટ્રલ વિસ્ટા લૉન્સ અને તેની આસપાસના વિસ્તારો. એ બાબત પર પણ ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે આ રાજધાની શહેરમાં વિદેશી મહાનુભાવોની નિયમિત ધોરણે સત્તાવાર મુલાકાતો થતી રહે છે અને આવી જાહેર સભાઓ, સરઘસો, પ્રદર્શનો, ધરણા વગેરેના પરિણામે બનતી કોઈપણ અપ્રિય ઘટના દેશની પ્રતિષ્ઠાને જ નુકસાન પહોંચાડવાની સંભાવના ધરાવે છે. વિદ્વાન વકીલે એવી દલીલ કરવાની હદ સુધી ગયા હતા કે ભૂતકાળમાં એવા દાખલા બન્યા છે કે જ્યાં વિદેશી રાજ્યોના ચોક્કસ વડાઓની મુલાકાત વખતે, આવી વ્યક્તિઓ અને તેમની મુલાકાતો સામે પ્રદર્શનો યોજવાના પ્રયાસો કરવામાં આવ્યા હતા, જે બંને દેશો વચ્ચે સ્વસ્થ દ્વિપક્ષીય સંબંધો જાળવવા માટે અનુકૂળ નહોતું. ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં રજૂઆત એવી હતી કે પ્રતિબંધિત હુકમો હેઠળ આવરી લેવાયેલો વિસ્તાર સંવેદનશીલ વિસ્તાર હતો અને આવા પ્રદર્શનો તેમજ જાહેર સભાઓ વગેરેને નિયમિત રીતે મંજૂરી આપી શકાય નહીં. એવું પણ રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે દિલ્હી દેશની રાજધાની હોવાથી, સમગ્ર દેશમાં સ્થિત સંગઠનોમાં દિલ્હી આવીને જાહેર સભાઓ, સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરે યોજવાનું વલણ હતું. દલીલ એવી હતી કે જો આવી વિનંતીઓ સ્વીકારવામાં આવે તો સેન્ટ્રલ દિલ્હીમાં દરરોજ અસંખ્ય જાહેર સભાઓ, સરઘસો/પ્રદર્શનો થશે જે સંસદમાં (જ્યારે પણ સત્ર ચાલુ હોય ત્યારે) તેમજ નોર્થ અને સાઉથ બ્લોકમાં આવેલી કેન્દ્ર સરકારની કચેરીઓમાં સામાન્ય કામગીરીને જોખમમાં મૂકશે.

૨૬. સામાવાળાઓએ, કોર્ટના અવલોકન માટે, સત્તાવાળાઓ દ્વારા પ્રાપ્ત થયેલી આ વિનંતીઓ સંબંધિત રેકોર્ડ રજૂ કર્યો હતો, જે દર્શાવે છે કે આવી વિનંતીઓની ચિંતાજનક રીતે મોટી સંખ્યા પ્રાપ્ત થઈ હતી, જે સ્પષ્ટપણે અસંચાલનીય હતી. આસિસ્ટન્ટ કમિશનર ઓફ પોલીસ દ્વારા સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પસાર કરાયેલા હુકમો યોગ્ય વિચારણા દર્શાવતી પર્યાપ્ત સામગ્રી દ્વારા સમર્થિત હતા તેવી દલીલના સમર્થનમાં કોર્ટના અવલોકન માટે ગુપ્તચર અહેવાલોનો રેકોર્ડ પણ રજૂ કરવામાં આવ્યો હતો.

૨૭. વિદ્વાન એએસજીઓએ આ રીટ અરજીના સામાવાળાઓ વતી દાખલ કરવામાં આવેલા જવાબી સોગંદનામા સાથે જોડેલા એનેક્ષરનો પણ સંદર્ભ આપ્યો હતો. એનેક્ષર આર-૧ **માર્ચ, ૨૦૧૫ થી ૫ એપ્રિલ, ૨૦૧૮** સુધીના સમયગાળા માટે પ્રદર્શન દ્વારા વિરોધ સામે આઈપીસીની કલમ ૧૮૬/૩૫૩ હેઠળ નોંધાયેલા રમખાણોના કેસોની વિગતો આપે છે, જે દર્શાવે છે કે મોટાભાગે આવા વિરોધ/પ્રદર્શનો હિંસક બની રહ્યા હતા જેના કારણે આઈપીસીની ઉપરોક્ત જોગવાઈઓ હેઠળ ગુનાઓ બન્યા હતા. એનેક્ષર આર-૨ સદર સમયગાળા દરમિયાન વિરોધ/પ્રદર્શન કરતી વખતે દિલ્હી પોલીસ એક્ટની કલમ ૬૫ હેઠળ અટકાયત કરવામાં આવેલી વ્યક્તિઓની વિગતો આપે છે.

૨૮. આમ, એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે અરજદારને ધરણા, વિરોધ, કૂચ, પ્રદર્શનો અથવા જાહેર સભાઓ વગેરે યોજવાનોઅધિકાર હતો જે તેમનો મૂળભૂત અધિકાર હતો. જો કે, આવો અધિકાર અબાધિત કે સંપૂર્ણ નહોતો પરંતુ વાજબી નિયંત્રણોને આધીન હતો. પ્રશ્ન હેઠળના નવી દિલ્હીના આ વિસ્તારમાં પ્રવર્તતી વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિઓને ધ્યાનમાં રાખીને, સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પસાર કરાયેલા વાદગ્રસ્ત હુકમો વાજબી નિયંત્રણો સમાન હતા. તેમ છતાં, તે જ સમયે, અરજદાર અને અન્યો પ્રદર્શન વગેરેના પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરવા સક્ષમ બને તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે, રામલીલા મેદાનનો વિસ્તાર ખાસ કરીને આવા હેતુઓ માટે નિયત કરવામાં આવ્યો હતો. તેથી, એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ જારી કરવી એ માત્ર જાહેર શાંતિ, હુલ્લડ, મારામારીના ભંગને રોકવા માટેની આવશ્યકતાની બાબત નહોતી, પરંતુ જાહેર હિત અને જાહેર સલામતીમાં પણ હતી. ***મધુ લિમયે વિ. સબ-ડિવિઝનલ મેજિસ્ટ્રેટ***[4] માં નિર્ધારિત સિદ્ધાંતોની કસોટી પર આવો હુકમ કાયદેસર રીતે વાજબી હોવાનું કહેવામાં આવ્યું હતું, જ્યાં કોર્ટે નીચે મુજબ ઠેરવ્યું હતું:

4 (૧૯૭૦) ૩ એસસીસી ૭૪૬

“૨૪.....એવું કોઈ સામાન્ય વિધાન નથી કે પુરાવા લીધા વિના ફોજદારી કાર્યરીતિ સંહિતાની કલમ ૧૪૪ હેઠળ હુકમ પસાર કરી શકાતો નથી: જુઓ મસ્ત જગરૂપા કુમારી વિ. ચોબે નારાયણ સિંહ [૩૭ ક્રિ એલ જે ૯૫] જે અમારા મતે આ વિધાન નિર્ધારિત કરવામાં સાચો છે. સત્તાના ઉપયોગ માટેના પ્રસંગોનો જે રીતે ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે તે પરથી આ મૂળભૂત તથ્યો બહાર આવે છે. જાહેર સુલેહ-શાંતિમાં ખલેલ, રમખાણો અને મારામારી જો સમયસર અટકાવવામાં ન આવે તો જાહેર વ્યવસ્થાને નષ્ટ કરવા તરફ દોરી જાય છે. માનવ જીવન, આરોગ્ય અથવા સલામતી માટે જોખમી એવા ઉપદ્રવોદૂર કરવા અને અટકાવવા પડશે. જો કે, આપણે કલમના આ ભાગ સાથે સંબંધિત નથી અને આ ભાગની કાયદેસરતા અહીં નક્કી કરવાની જરૂર નથી. આ કલમના અન્ય ભાગોની વાત કરીએ તો, આ સત્તાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ્ય સમાજને ગંભીર સ્વરૂપની ગંભીર ખલેલના જોખમથી મુક્ત કરવાનો છે. આ કલમ એવા લોકો સામે લક્ષિત છે જેઓ અન્ય લોકો દ્વારા કાનૂની અધિકારોના ઉપયોગને અટકાવવાનો પ્રયાસ કરે છે અથવા જાહેર સલામતી અને સ્વાસ્થ્યને જોખમમાં મૂકે છે. જો તેમ હોય, તો આ બાબત તે પ્રતિબંધોની અંદર આવવી જોઈએ જેને બંધારણ પોતે જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં અથવા સામાન્ય જનતાના હિતમાં અનુમતિપાત્ર તરીકે દ્રશ્યમાન કરે છે. જો કે, આપણે કહી શકીએ કે પરેશાની એ જાહેર વ્યવસ્થાના હિતોની અંદર આ

બાબતને લાવવા માટે પૂરતા પ્રમાણમાં ગંભીર સ્વરૂપ ધારણ કરવી જોઈએ."

૨૯. આ કોર્ટના બિમલ ગુરુંગ વિ. યુનિયન ઓફ ઈન્ડિયા[5] ના ચુકાદામાંથી નીચેના ફકરાનો પણ સંદર્ભ આપવામાં આવ્યો હતો, જેમાં નીચે મુજબ ઠરાવવામાં આવ્યું હતું:

"પ્રદર્શનો ભલે રાજકીય, ધાર્મિક કે સામાજિક હોય અથવા અન્ય પ્રદશ નો જે જાહેર અશાંતિ પેદા કરે છે અથવા ઉપદ્રવ તરીકે કાર્ય કરે છે, અથવા સ્પષ્ટપણે કોઈ નક્કર જાહેર કે ખાનગી નુકસાન પહોંચાડવાની ધમકી આપે છે, તે અનુચ્છેદ ૧૯(૧) હેઠળના રક્ષણ દ્વારા આવરી લેવામાં આવતા નથી. પ્રદર્શન એક સભાનું સ્વરૂપ લઈ શકે છે અને ત્યારે પણ તેનો હેતુ જે વ્યક્તિ અથવા સત્તાધિકારી સમક્ષ વાત પહોંચાડવાનો હોય તેમને એકઠા થયેલા જૂથની લાગણીઓ પહોંચાડવાનો હોય છે. બાબતોના સાચા સ્વરૂપ પરથી પ્રદર્શન વિવિધ સ્વરૂપો લઈ શકે છે; 'તે ઘોંઘાટિયું અને અવ્યવસ્થિત હોઈ શકે છે', ઉદાહરણ તરીકે ટોળા દ્વારા પથ્થરમારો એ હિંસક અને અવ્યવસ્થિત પ્રદર્શનના ઉદાહરણ તરીકે ટાંકી શકાય છે

5 (૨૦૧૮) એસસીસી ઓનલાઇન એસસી ૨૩૩

અને આ સ્વાભાવિક રીતે અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અથવા (બી) ની અંદર રહેશે નહીં."

૩૦. અનિતા ઠાકુર વિ. ગવર્નમેન્ટ ઓફ જમ્મુ અને કાશ્મીર[6] ના કેસમાં આપેલા ચુકાદામાંથી નીચેના અવતરણો વાંચીને રજૂઆતને સમર્થન આપવાનો પ્રયાસ કરવામાં આવ્યો હતો, જ્યાં આ કોર્ટે નોંધ્યું હતું કે મોટાભાગે આવા પ્રદર્શનકારીઓ ગુંડાગીરી, તોડફોડ કરે છે અને જાહેર/ખાનગી મિલકતનો નાશ પણ કરે છે:

"હાથ પરના મુદ્દા પર જતા પહેલાં, આ પ્રદર્શનો જે રીતે આકાર લઈ રહ્યા છે તે અંગે અમે કેટલીક સામાન્ય ટિપ્પણીઓ કરવા માંગીએ છીએ. તાજેતરની ઘટનાઓ એક કમનસીબ વલણ દર્શાવે છે જ્યાં આવા પ્રદર્શનો અને વિરોધ વધી રહ્યા છે. તમામ પ્રકારના વિરોધ પ્રદર્શનો છે: સામાજિક મુદ્દાઓ પર, રાજકીય મુદ્દાઓ પર અને વિવિધ પ્રકારના સમાજના વિવિધ વર્ગોની માંગણીઓ પર. એ પણ એક સામાન્ય બાબત બની રહી છે કે જ્યારે પણ સામૂહિક પ્રદર્શનો કે ધરણા વગેરે થાય છે ત્યારે હિંસા ભડકાવવા માટે ધાર્મિક, વંશીય, પ્રાદેશિક ભાષા, જાતિ અને વર્ગના

6 (૨૦૧૬) ૧૫ એસસીસી ૫૨૫

વિભાજનનું વારંવાર શોષણ કરવામાં આવે છે. તે કમનસીબ છે કે મોટાભાગે, આવા પ્રદર્શનકારીઓ ગુંડાગીરી, તોડફોડ કરે છે અને જાહેર/ખાનગી મિલકતનો નાશ પણ કરે છે. આ પ્રક્રિયામાં, જ્યારે પોલીસ નિયંત્રણ કરવાનો પ્રયાસ કરે છે, ત્યારે પ્રદર્શનકારીઓ/ટોળું હિંસક રીતે પોલીસકર્મીઓને પણ નિશાન બનાવે છે. અનિયંત્રિત જૂથો અને હિંસક પ્રદર્શનો એટલા સામાન્ય છે કે લોકો તેમને ભારતીય લોકશાહીના એક અંગ તરીકે જોવા લાગ્યા છે. આ તમામ પરિસ્થિતિઓ વારંવાર પોલીસ દ્વારા બળપ્રયોગમાં પરિણમે છે. આ બદલામાં પોલીસ સામે જનતાનો રોષ વધારે છે. કાશ્મીરમાં જ એવા અસંખ્ય દાખલા બન્યા છે જ્યાં અલગતાવાદી જૂથોએ હિંસા ભડકાવી છે. આ પરિદ્રશ્યમાં, પોલીસ અને કાયદો લાગુ કરતી એજન્સીઓનું કાર્ય વધુ મુશ્કેલ અને નાજુક બની જાય છે. આવી હિંસાને ડામવામાં અથવા ગેરકાયદેસર મેળાવડાઓને વિખેરવામાં, પોલીસે અત્યંત કાળજી, કુશળતા અને ચોકસાઈ સાથે પોતાનું કાર્ય પૂર્ણ કરવું પડશે. આમ, એક તરફ કાયદો અને વ્યવસ્થા પુનઃસ્થાપિત કરવાની જરૂર છે અને તે જ સમયે, એ પણ સુનિશ્ચિત કરવાનું છે કે બિનજરૂરી બળ અથવા જે બળ એકદમ આવશ્યક છે તેનાથી વધુ બળનો ઉપયોગ ન થાય. આ પરિસ્થિતિઓનો સામનો કરવા માટે પોલીસકર્મીઓએ વિશેષ તાલીમ લેવી જરૂરી છે. ઘણી વખત હિંસા અને તેમની સત્તા સામેના પડકારોનો સામનો કરવા માટે પોલીસ કર્મચારીઓને

પૂરતી તાલીમના અભાવે પરિસ્થિતિ વણસી જાય છે અથવા કાબૂ બહાર જાય છે. પોલીસ મેન્યુઅલ અને આંતરરાષ્ટ્રીય કરારોના રૂપમાં વિવિધ દસ્તાવેજો છે જે બિનજરૂરી બળપ્રયોગ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે અને આદેશ આપે છે કે બળનો ઉપયોગ ત્યારે જ થવો જોઈએ જ્યારે તે એકદમ જરૂરી હોય. જ્યારે ઉપયોગ કરવામાં આવે ત્યારે પણ, તે ન્યૂનતમ અને પરિસ્થિતિના પ્રમાણમાં હોવો જોઈએ અને જીવન અને મિલકત સામેનું જોખમ શમી જતાં જ તેનો ઉપયોગ બંધ કરવો જોઈએ.

૩૭. ઉપરોક્ત બાબતો પરથી એ સ્પષ્ટ થાય છે કે અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને (બી) તમામ નાગરિકોને વાણી અને અભિવ્યક્તિની સ્વતંત્રતાનો બંધારણીય અધિકાર આપે છે જેમાં જાહેર પ્રદર્શન કરવાનો પણ સમાવેશ થાય છે પરંતુ જાહેર પ્રદર્શન જ્યારે હિંસક બને છે અને જાહેર તથા ખાનગી મિલકતોને નુકસાન પહોંચાડે છે અને લોકોના જીવનને નુકસાન પહોંચાડે છે ત્યારે તે અનુચ્છેદ ૧૯(૧) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારોની બહાર જાય છે અને કાયદા હેઠળ શિક્ષાપાત્ર ગુનો બને છે.”

[ભારપૂર્વક જણાવેલ]

૩૧. વધુમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે સામાવાળાઓનું વલણ એનજીટી દ્વારા ઓરિજિનલ એપ્લિકેશન નં. ૬૩/૨૦૧૬ (વરુણ સેઠ અને અન્ય વિ. પોલીસ કમિશનર, દિલ્હી પોલીસ) માં તારીખ ૫ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૭ ના રોજના ચુકાદા દ્વારા સમર્થિત થયું હતું જેમાં એનજીટીએ ન્યાયિક રીતે માન્યતા આપી હતી કે સરઘસો, પ્રદર્શનો અને આંદોલનો વગેરે નિયમિત બાબત બની ગયા હતા, જેની એનજીટી દ્વારા નોંધ લેવામાં આવી હતી.

૩૨. બંને પક્ષોના વકીલો દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી પોતપોતાની રજૂઆતો પર વિચાર કરવા અને તે પરથી નિર્ણય લેવા આગળ વધીએ તે પહેલાં, જંતર-મંતર વિસ્તારના સંદર્ભમાં વરુણ સેઠના કેસમાં એનજીટીના તારીખ ૫ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૭ ના રોજના ચુકાદામાં સમાવિષ્ટ ચર્ચાની નોંધ લેવી યોગ્ય રહેશે. સદર ચુકાદામાં ચર્ચાનો વ્યાપ, જો કે સિવિલ અપીલોમાં પડકારનો વિષય છે, તે જમીની વાસ્તવિકતાઓનું વધુ વ્યાપક ચિત્ર આપશે.

૩૩. ઉપરોક્ત ચુકાદાનો વિષય જંતર મંતર રોડ પરના દેખાવો વગેરે પૂરતો મર્યાદિત છે, ખાસ કરીને અશોક રોડ અને સંસદ માર્ગ વચ્ચેના પટ સુધી. એ નોંધવું પણ એટલું જ સુસંગત છે કે એન.જી.ટી. સમક્ષની અસલ અરજી એવા

રહેવાસીઓ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવી હતી જેમના રહેણાંક મકાનો ઉપરોક્ત પટ પર આવેલા છે કારણ કે પ્રશ્નગત વિસ્તારને માસ્ટર પ્લાન, ૨૦૨૧ હેઠળ પણ રહેણાંક વિસ્તાર તરીકે આરક્ષિત કરવામાં આવ્યો છે. તે સિવાય, સંસદ સભ્યોના નિવાસ્થાનો તેમજ કેરળનું સ્ટેટ ગેસ્ટ હાઉસ, દિલ્હી મેટ્રો કોર્પોરેશનની ઓફિસ અને કેટલીક રાજકીય પક્ષોની ઓફિસો પણ ઉક્ત રોડ પર આવેલી છે.

૩૪. એન.જી.ટી. એ નોંધ્યું કે જંતર મંતર રોડ વિવિધ શ્રેણીના જૂથો, રાજકીય અને બિન-રાજકીય, દ્વારા વિરોધ પ્રદર્શન કરવા માટેનું મેદાન બની ગયો છે. આવા દેખાવો અસ્થાયી કે ક્ષણિક હોતા નથી. દેખાવો કરનારાઓએ તંબુઓ અને અન્ય વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરી છે જ્યાં લોકો ઘણા મહિનાઓથી રહી રહ્યા છે. કેટલીક રચનાઓ રસ્તાની બાજુમાં જ છે. આ વિરોધ પ્રદર્શનોના આયોજકો આવી અસ્થાયી રચનાઓ પર ભોજન, રહેઠાણ વગેરેની વ્યવસ્થા કરે છે. તેમણે આ વિસ્તારમાં વિવિધ સ્થળોએ લાઉડસ્પીકરો પણ લગાડ્યા છે. એન.ડી.એમ.સી. દ્વારા માત્ર બે મોબાઈલ શૌચાલયની વ્યવસ્થા કરીને સફાઈ અને સ્વચ્છતાની સુવિધા પૂરી પાડવામાં આવી છે. અરજી સાથે જોડાયેલા ફોટોગ્રાફ્સ ગરીબ રહેવાસીઓની દયનીય સ્થિતિને સ્પષ્ટપણે દર્શાવે છે, જેમાંથી કેટલાક વરિષ્ઠ નાગરિકો છે, જેઓ છેલ્લા કેટલાક વર્ષોથી અસ્વચ્છ પરિસ્થિતિઓ, કચરો, ભીડ, અવાજનું પ્રદૂષણ વગેરે સામે વિરોધ કરી રહ્યા છે. આ ઉપરાંત, રસ્તાના ઉક્ત પટ

પર પોલીસ/અર્ધલશ્કરી દળના જવાનો, જેઓ વિરોધ પ્રદર્શનના કેટલાક દિવસોમાં આશરે ૨૦૦ થી ૪૦૦ સુધી પહોંચી જાય છે, તે પણ આ વિસ્તારમાં ટ્રાફિક જામમાં વધારો કરે છે. આવી સ્થિતિમાં પૂરી પાડવામાં આવેલી સ્વચ્છતાની સુવિધા અત્યંત અપૂરતી છે જેના પરિણામે મોબાઈલ વાન અને આસપાસના વિસ્તારોમાંથી દુર્ગંધ ફેલાય છે જે રહેવાસીઓ અને આ વિસ્તારની મુલાકાતે આવતા અન્ય લોકો માટે અસ્વચ્છ પરિસ્થિતિઓ અને નીચું સૌંદર્યત્મક મૂલ્ય પેદા કરે છે. વધુમાં, કેટલાક આંદોલનકારીઓએ ગૌરક્ષાના બહાના હેઠળ રસ્તાના ઉક્ત પટ પર ગાયો લાવ્યા છે અને તેમને લગભગ સોળ મહિના સુધી રાખી છે. આંદોલનકારીઓ દ્વારા સ્થળ પર બળદગાડું પણ રાખવામાં આવ્યું હતું.

૩૫. ભારે વિરોધ પ્રદર્શનના દિવસ દરમિયાન, પોલીસ બેરિકેડ લગાવીને જંતર મંતરનો રસ્તો સંપૂર્ણપણે બ્લોક કરી દે છે જે આ વિસ્તારના રહેવાસીઓને તેમના વાહનો અન્યત્ર પાર્ક કરવા અને ચાલીને તેમના નિવાસ્થાનો તરફ જવા માટે મજબૂર કરે છે. આ વરિષ્ઠ નાગરિકો અને નાના બાળકો માટે અત્યંત મુશ્કેલ બની જાય છે. હકીકતમાં, તબીબી કટોકટીના એવા કિસ્સાઓ પણ બન્યા છે જ્યાં પોલીસે આંદોલનકારીઓ, પોલીસ અને ભીડના વાહનોની વચ્ચેથી

એમ્બ્યુલન્સને બળજબરીથી રસ્તો કરીને લઈ જવી પડી હતી. આ વિસ્તારમાં મોટી સંખ્યામાં લોકો તેમજ વાહનોની ઉપસ્થિતિ ટ્રાફિક જામનું કારણ બને છે.

૩૬. આંદોલનકારીઓ સતત ઢોલ, સંગીત, માઈક્રોફોન વગેરે વગાડે છે જે આ જગ્યાની શાંતિ અને પ્રશાંતિને ભંગ કરે છે. ઉપરોક્ત લાઉડસ્પીકરો વગેરેના કારણે ઉક્ત વિસ્તારમાંથી ઉત્પન્ન થતો અવાજ ચોક્કસપણે એવો અવાજ ઉત્પન્ન કરે છે જે અનુમતિપાત્ર મર્યાદા કરતાં વધી જાય છે. અવાજ પ્રદૂષણ (નિયમન અને નિયંત્રણ) નિયમો, ૨૦૦૦ અને તેની સાથે આપેલી અનુસૂચિ હેઠળ રહેણાંક વિસ્તારના સંબંધમાં અવાજ માટેના આસપાસના હવાઈ ગુણવત્તા ધોરણો દિવસના સમય દરમિયાન ૫૫ ડીબી (A) leq અને રાત્રે ૪૫ ડીબી (A) leq છે.

૩૭. એન.જી.ટી. એ જંતર મંતર રોડ પર આવા ધરણાં અને વિરોધ પ્રદર્શનોની પ્રતિકૂળ અસરને નીચે પ્રમાણે નોંધી:

> “૩૫. પરંતુ જંતર મંતર અને તેના આસપાસના વિસ્તારો, જે એક સમય માટે તેના ઈતિહાસ માટે જાણીતા હતા, તે હવે આંદોલનકારીઓ અને વિરોધ પ્રદર્શનો કરનારાઓ માટે યુદ્ધભૂમિ બની ગયા છે. આ વિસ્તાર

આંદોલનકારીઓ દ્વારા ફેલાવવામાં આવતી ગંદકી અને કચરા માટે કાયમી જગ્યા બની ગયો છે. એન.ડી.એમ.સી. અને પોલીસ સત્તાવાળાઓ જેવા અન્ય નાગરિક સત્તાવાળાઓ પણ જંતર મંતરની અંદર અને આસપાસ સ્વચ્છતા જાળવવામાં દયામણી રીતે નિષ્ફળ ગયા છે. તેઓએ આ વિસ્તારના રહેવાસીઓ માટે શાંતિપૂર્ણ અને આરામદાયક જીવન સુનિશ્ચિત કરવામાં વધુમાં ઉપેક્ષા કરી છે અને નિષ્ફળ ગયા છે. અરજદારોએ રેકોર્ડ પર અનેક ફોટોગ્રાફ્સ [એનેક્સચર પી ૧ (કોલી)] મૂક્યા છે જે જાહેર ભાષણો આપવા માટે ઊભી કરાયેલી કાયમી રચનાઓ, અસ્થાયી આશ્રયસ્થાનો, રહેવા માટેના તંબુઓ દર્શાવે છે. તે આ વિસ્તારમાં ખૂબ જ ઝડપથી વધી ગયા છે. વાહનો ખોરાક, પીણાં, ખાવાલાયક ચીજવસ્તુઓ પહોંચાડી રહ્યા છે અને આંદોલનકારીઓ ખોરાક રાંધે છે, તેમના કપડાં ધોઈ રહ્યા છે અને સૂકવી રહ્યા છે, વગેરે.”

“૩૬. લાંબા સમયથી, જંતર મંતર રોડના પટ પર નિયમિતપણે વિરોધ પ્રદર્શનો/ધરણાં યોજાતા રહ્યા છે (કોઈપણ જગ્યાને વિરોધ પ્રદર્શનનું મેદાન તરીકે નામ નિર્દિષ્ટ કરવા માટેનો કોઈ કાનૂની કે વહીવટી આદેશ અથવા પરવાનગી ન હોવા છતાં). તાતી ભૂતકાળમાં, વિરોધ પ્રદર્શનો/ધરણાંની સંખ્યા તેમજ તેમાં સામેલ લોકોની સંખ્યામાં વિપુલ

પ્રમાણમાં વધારો થયો છે. અવાજ, લોકોની મોટી ભીડ, કચરો વગેરેના કારણે આ વિસ્તારમાં પ્રદૂષણમાં પણ અનેકગણો વધારો થયો છે. આંદોલનકારીઓ દ્વારા હોર્ન લાઉડસ્પીકર્સ પર આધારિત પરંપરાગત પબ્લિક એડ્રેસ સિસ્ટમની સ્થાપનાને કારણે અવાજનું પ્રદૂષણ વધ્યું છે. ઉપરાંત, મોટી ભીડનું એકત્ર થવું જે ક્યારેક હજારોમાં હોય છે, તે પણ અવાજ પ્રદૂષણમાં યોગદાન આપે છે. વધુમાં, આંદોલનકારીઓનું નિયંત્રણ અને સંચાલન કરવા માટે મોટી સંખ્યામાં પોલીસ અને અર્ધલશ્કરી જવાનોની તૈનાતીથી રહેવાસીઓની મુશ્કેલીઓમાં વધુ વધારો થાય છે.

પરિણામે, તે માત્ર રહેવાસીઓ માટે તેમના સંબંધિત નિવાસસ્થાનોમાંથી પ્રવેશ/બિહારને પ્રતિબંધિત કરતું નથી પરંતુ વાહનોના સંપૂર્ણ રોકાણને કારણે, ક્યારેક રહેવાસીઓને માત્ર ચાલીને જ પ્રવેશવાની મંજૂરી આપે છે. એવા પણ કિસ્સાઓ બન્યા છે જ્યાં પોલીસ દ્વારા લાદવામાં આવેલા પ્રતિબંધોને કારણે આ વિસ્તારમાં રહેતા લોકોના મુલાકાતીઓએ તેમના વાહનો જંતર મંતર રોડના બીજા છેડે પાર્ક કરવા પડે છે. વાસ્તવમાં રસ્તા પર બિલકુલ જગ્યા બચી નથી કારણ કે આંદોલનકારીઓ તેના પર કબજો જમાવી લે છે અને પ્રવૃત્તિનું નિરીક્ષણ

કરતા પોલીસ જવાનો રહેવાસીઓના ઘરોની બહાર ઊભેલા/બેઠેલા જોવા મળે છે.

આ ઉપરાંત, આખા રસ્તા પર કચરો ફેલાયેલો રહે છે અને એન.ડી.એમ.સી.ના શ્રેષ્ઠ પ્રયાસો છતાં, તે સાફ થઈ શકતો નથી કારણ કે આ વિસ્તારમાં મોટી ભીડ એકત્ર થાય છે અને ખોરાક વગેરે ખાય છે અને વિરોધ સ્થળ પર મોબાઇલ શૌચાલય/સેનિટરી સેવાઓનો ઉપયોગ કરે છે. એવા આંદોલનકારીઓ પણ છે કે જેઓ ગૌરક્ષાના નામે, બળદગાડા સાથે ગાયોને જંતર મંતર રોડના પટ પર લાવી રહ્યા છે, જે રહેવાસીઓ દ્વારા લાંબા સમયથી સામનો કરવામાં આવતી સમસ્યાને વધુ ગંભીર બનાવે છે.

જે રહેવાસીઓએ ઉપરોક્ત સમસ્યા સહન કરવી પડે છે તેમાં તેમના બાળકો અને વૃદ્ધ પરિવારના સભ્યો સામેલ છે. વિરોધ મેદાનમાંથી આખું વર્ષ સતત મોટો અવાજ બાળકોને તેમની પરીક્ષાના સમય દરમિયાન પણ ગંભીરપણે ખલેલ પહોંચાડે છે. તેવી જ રીતે, વૃદ્ધ રહેવાસીઓમાં પણ અવાજ સંબંધિત ઉંમરની સમસ્યાઓનું નિદાન થયું છે. જંતર મંતર રોડના

પટ પર રહેતા રહેવાસીઓ સંપૂર્ણપણે આંદોલનકારીઓની દયા પર નિર્ભર છે.

૩૭. સામાજિક જૂથો, બિન-સરકારી સંસ્થાઓ (NGOs), ધાર્મિક જૂથો અને રાજકીય પક્ષો દ્વારા કાઢવામાં આવતી સરઘસો, દેખાવો અને આંદોલનો એક નિયમિત વિશેષતા બની ગયા હતા, એટલા અદ સુધી કે જંતર મંતર રોડ પર દરરોજ ધરણાં, આંદોલનો વગેરે યોજવામાં આવે છે. પરિણામે, જંતર મંતર રોડ પરના અરજદારો અને અન્ય તમામ રહેવાસીઓનું જીવન ધરણાં દ્વારા સતત અશાંત થઈ રહ્યું છે જે દર વર્ષે થોડા હજાર જેટલા હોય છે. આ ધરણાં અને વિરોધ પ્રદર્શનો લગભગ સમગ્ર જંતર મંતર રોડ પર, બંને બાજુએ અને રસ્તાની પહોળાઈમાં પણ ફેલાયેલા હોય છે. જંતર મંતર રોડ પરના ધરણાં અટક્યા વિનાના સૂત્રોચ્ચાર સાથે જોડાયેલા હોય છે અને તે પ્રદર્શનકારીઓ માટે રહેઠાણનું સ્થળ બની ગયું છે જેઓ તેમની સાથે તંબુઓ અને અસ્થાયી આશ્રયસ્થાનો પણ રાખે છે. તે પ્રદર્શનકારીઓ દ્વારા સૂવા, સ્નાન કરવા, ખોરાક રાંધવા વગેરે માટેના સ્થળ તરીકે ઉપયોગમાં લેવાય છે અને તેઓ ત્યાં મહિનાઓ સુધી એકસાથે રહે છે. સૌથી ઉપર, ધરણાં પર બેઠેલા, સરઘસો અને આંદોલનો ચલાવતા લોકો માત્ર દિવસ દરમિયાન જ નહીં પરંતુ મોડી રાત્રિ સુધી સતત લાઉડસ્પીકર વગાડે છે.

૩૮. પ્રદર્શનકારીઓ, આંદોલનકારીઓ અને ધરણાં/સરઘસોની સતત પ્રવૃત્તિને હવે ઘણા વર્ષો થઈ ગયા છે, આ સ્થળ આ વિસ્તારના રહેવાસીઓ માટે શાબ્દિક અર્થમાં નર્ક બની ગયું છે જેઓ રાત્રે ઊંઘી શકતા નથી, દિવસ દરમિયાન અવાજ પ્રદૂષણનો સામનો કરે છે, તેમના નિવાસ્થાનોમાં પ્રવેશવા અને બહાર નીકળવામાં મુશ્કેલીઓ અનુભવે છે, તેમના વાહનો તેમના નિવાસ્થાનો સુધી લઈ જવાની તો વાત જ છોડી દો. ઘણી વખત, જ્યારે ધરણાં, આંદોલનો, સરઘસો વગેરે તેમની ચરમસીમા પર હોય છે ખાસ કરીને સંસદ સત્ર દરમિયાન, ત્યારે રહેવાસીઓને અટકાવવામાં આવે છે અથવા તો ખૂબ જ મુશ્કેલીથી તેઓ ચાલીને પોતાના નિવાસ્થાનો સુધી પહોંચી શકે છે કારણ કે પોલીસ કાયદો અને વ્યવસ્થા જાળવવાના હેતુથી બેરિકેડ્સ મૂકે છે અને રસ્તો પણ બંધ કરી દે છે. જંતર મંતર રોડના પટની આવી સ્થિતિ હોવાથી, તે વિસ્તારમાં રહેતા બાળકો/વિદ્યાર્થીઓ માટે મોટી મુશ્કેલીઓ ઊભી થઈ છે. આ પરિસ્થિતિ દિવસ-પ્રતિદિન વણસી રહી છે અને તેના પરિણામે રહેવાસીઓ માટે સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ સર્જાઈ છે કારણ કે તેમાંથી ઘણા લોકો હવે હાઈ બ્લડ પ્રેશર (હાઈ બી.પી.) ધરાવે છે, હૃદયના દર્દી બન્યા છે અને વૃદ્ધ લોકો હવે દીર્ઘકાલીન બિમારીઓથી પીડાવા લાગ્યા છે. જંતર મંતરથી શરૂ થઈને સંસદ તરફ જતો રસ્તો સંપૂર્ણપણે અલગ સ્વરૂપના સ્થળમાં ફેરવાઈ ગયો

છે જેનો ઉપયોગ વિવિધ હેતુઓ માટે થઈ રહ્યો છે. પ્રદર્શનકારીઓ ટ્રકો, બસો વગેરે દ્વારા મુસાફરી કરીને દેશના વિવિધ भागोंમાંથી ત્યાં આવે છે, અને તેઓ તેમના વાહનો રહેણાંક ઈમારતોની અંદર અને આસપાસ પાર્ક કરે છે. હકીકતમાં, આ વિસ્તાર સંપૂર્ણપણે બદલાઈ ગયો છે જ્યાં કોઈ જોઈ શકે છે કે પુરુષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો દિલ્હી જલ બોર્ડના ટેન્કરો નીચે સ્નાન કરી રહ્યા છે, તેમના કપડાં ધોઈ રહ્યા છે અને પરિસ્થિતિ ત્યારે વધુ બગડે છે જ્યારે લોકો ખુલ્લામાં, ફૂટપાથ પર વગેરે જગ્યાએ મળત્યાગ કરતા જોવા મળે છે, જે સમગ્ર રસ્તા પર સંપૂર્ણપણે અસ્વચ્છ સ્થિતિ ઊભી કરે છે.

૪૦. અહીં એ ઉલ્લેખ કરવો સંબંધિત છે કે પ્રદર્શનકારીઓ દ્વારા કલાકો સુધી અટક્યા વિનાના સૂત્રોચ્ચારો અને લાઉડસ્પીકરોના ઉપયોગથી થતો સતત અવાજ એ માત્ર એક અસુવિધા કરતાં ઘણો વધારે છે. તે લોકોના સ્વાસ્થ્ય માટે વાસ્તવિક અને હાજર જોખમ ઊભું કરે છે. દિવસ અને રાત્રિ, ઘરમાં, કામ પર અને રમતમાં, અવાજ ગંભીર શારીરિક અને માનસિક તણાવ પેદા કરી શકે છે. આ તણાવથી કોઈ પણ વ્યક્તિ મુક્ત રહી શકતી નથી. જો કે આપણે અવાજને અવગણીને તેની સાથે અનુકૂલન કરવાનો પ્રયાસ કરીએ છીએ, તેમ છતાં કાન વાસ્તવમાં ક્યારેય બંધ થતો નથી

અને શરીર હજુ પણ પ્રતિક્રિયા આપે છે-કેટલકવાર અતિશય તણાવ સાથે, જેમ કે રાત્રે કોઈ વિચિત્ર અવાજ સાંભળીને થાય છે."

૩૮. એનજીટીએ ત્યારબાદ અવાજ પ્રદૂષણની આડઅસરોની ચર્ચા કરી અને એવા નિષ્કર્ષ પર આવી કે જંતર-મંતર રોડના રહેવાસીઓ સામાન્ય જીવન જીવી રહ્યા નથી અને તેમની મુશ્કેલીઓ દિવસેને દિવસે વધી રહી છે. પ્રચંડ અવાજ સાથેના આવા પ્રદર્શનો સાંભળવાની તકલીફ, બ્લડ પ્રેશર, હાયપરટેન્શન અને હૃદય વગેરેને લગતી અન્ય ગંભીર બીમારીઓ જેવી વિવિધ પ્રકારની સ્વાસ્થ્ય સમસ્યાઓ પણ પેદા કરી રહ્યા હતા. એનજીટીએ જોયું કે તેઓ કાયદાના ઘોર ઉલ્લંઘન, વાયુ પ્રદૂષણ અને સ્વાસ્થ્યના જોખમથી પીડાઈ રહ્યા હતા, જે સ્વચ્છતાના અભાવ અને રાજ્યના સત્તાવાળાઓ દ્વારા ફરજોના બિન-પાલનને કારણે હતું. આ બધું તેમના જીવનને જોખમમાં મૂકી રહ્યું છે. અવાજ પ્રદૂષણ, સ્વચ્છતા, કચરાના વ્યવસ્થાપન અને જાહેર આરોગ્યના સંબંધમાં જંતર-મંતર રોડ પર પર્યાવરણીય પરિસ્થિતિઓ અત્યંત બગડી ગઈ હતી. પરિસ્થિતિ દિવસેને દિવસે ચિંતાજનક બની રહી હતી. તેના આધારે, એનજીટીને રહેવાસીઓ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી ઓરિજિનલ એપ્લિકેશનમાં યોગ્યતા જણાઈ હતી.

૩૯. એનજીટીએ એ પણ નોંધ્યું હતું કે અગાઉ વિરોધ/ધરણા/આંદોલનો માત્ર દિલ્હીમાં અજમેરી ગેટ નજીક રામલીલા મેદાન ખાતે જ માન્ય હતા. સદર વિસ્તાર એવો સ્થળ હતો જ્યાં લોકો વિરોધ કૂચ અને સરઘસોના હેતુઓ માટે એકઠા થતા હતા. તે તે સ્થળ હતું જ્યાંથી આંદોલનકારીઓએ સંસદ ભવન, મુખ્યમંત્રી, ગૃહમંત્રી વગેરેના કાર્યાલય/નિવાસ જેવા તેમના ગંતવ્ય સ્થળો માટે રવાના થવાનું હતું. ત્યારબાદ, પ્રદર્શનકારીઓ અને આંદોલનકારીઓ માટે યુદ્ધનું મેદાન ઇન્ડિયા ગેટ નજીક બોટ ક્લબ બન્યું. પાછળથી, પોલીસે આંદોલનનું સ્થળ બોટ ક્લબથી જંતર-મંતર ખસેડ્યું, દેખીતી રીતે એ કારણસર કે સદર સ્થળ ટ્રાફિકમાં અવરોધ ઊભો કરી રહ્યું હતું. તે પોલીસ વિભાગ હતો, જેનો જવાબમાં પણ ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, જેણે આંદોલનો, ધરણા, સરઘસો શરૂ કરવા વગેરે માટે ૫૦૦૦ લોકોની કુલ સંખ્યા સુધી આ નવું સ્થળ નક્કી કર્યું હતું અને જો વધુ હોય, તો સ્થળ રામલીલા મેદાન રહેશે. વળી, સમય વીતવાની સાથે, આંદોલનકારીઓ/પ્રદર્શનકારીઓ માટે એકઠા થવાનું અને તેમના સરઘસો શરૂ કરવાનું સ્થળ હવે જંતર-મંતર પર રહ્યું નથી પરંતુ જંતર-મંતર રોડ પર આવી ગયું છે, જે હાલમાં પ્રદર્શનકારીઓ, આંદોલનકારીઓ, ધરણાઓ, કામચલાઉ બાંધકામો, પ્રદર્શનો, સૂત્રોચ્ચાર, વિવિધ વસ્તુઓના પ્રદર્શન અને ગાય, ભેંસ વગેરે જેવા પ્રાણીઓ દ્વારા સંપૂર્ણપણે કબજે કરવામાં આવ્યું છે. આવું મુખ્યત્વે એટલા માટે બન્યું હતું કારણ કે આંદોલનકારીઓ અને પ્રદર્શનકારીઓએ આખરે સંસદ ભવન તરફ આગળ વધવાનું હતું. પરંતુ વિચિત્ર રીતે, ન તો પોલીસે કે ન

તો એનડીએમસીએ તેમને જંતર-મંતરથી દૂર ખસેડવાનો પ્રયાસ કર્યો. પરિણામે, સમગ્ર જંતર-મંતર રોડ, તેની કુલ પહોળાઈ સુધી ફેલાયેલો, પ્રદર્શનકારીઓ દ્વારા આવરી લેવામાં આવ્યો છે. સૌથી ઉપર, જ્યારે હજારો અને હજારો લોકોનું આંદોલન જંતર-મંતર રોડ પર એકઠું થાય છે, ત્યારે તેમની કુલ સંખ્યા તપાસવા માટે કોઈ નથી અને સંખ્યા પાંચ હજારથી વધુ હોય તેવા કિસ્સામાં, તેમને અજમેરી ગેટ ખાતે રામલીલા મેદાનમાં મોકલવા માટે કોઈ નથી.

૪૦. ઉપરોક્ત પરિપ્રેક્ષ્યમાં, એનજીટીએ નિર્દેશો આપ્યા છે (જે ઉપર પહેલેથી જ પુનઃ રજૂ કરવામાં આવ્યા છે) જેમાં પ્રદર્શનકારીઓ, આંદોલનકારીઓ અને ધરણા પર બેઠેલા લોકોને રામલીલા મેદાન, અજમેરી ગેટ, દિલ્હી ખાતેના વૈકલ્પિક સ્થળે ખસેડવાનો સમાવેશ થાય છે.

૪૧. રીટ પીટીશન (સિવિલ) નં. ૧૧૫૩/૨૦૧૭ માં ઉઠાવવામાં આવેલા મુદ્દાનો સર્વગ્રાહી દ્રષ્ટિકોણ મેળવવા માટે એનજીટી દ્વારા પસાર કરાયેલા ઉપરોક્ત હુકમો સામેના પડકારનો પ્રથમ નિકાલ કરવો જરૂરી બને છે, કારણ કે તે ચુકાદા સામે કરવામાં આવેલી આ અપીલોનું ચોક્કસ પરિણામ કોર્ટને બોટ કલબ વિસ્તાર માટે ઉકેલ શોધવામાં મદદ કરશે જે રીટ અરજીની વિષયવસ્તુ છે. તેથી,

અમે પહેલા એનજીટી દ્વારા આપવામાં આવેલા તારીખ ૫ ઓક્ટોબર, ૨૦૧૭ ના ચુકાદાની માન્યતાની તપાસ કરવા આગળ વધીએ છીએ.

૪૨. અમે પહેલેથી જ તે તર્કના સારને ગ્રહણ કર્યો છે જેના પર એનજીટીનો ચુકાદો આધારિત છે. જે બાબતો એનજીટી સમક્ષ આવો હુકમ પસાર કરવા માટે પ્રવર્તતી હતી તે મુદ્દાવાર સ્વરૂપમાં દર્શાવી શકાય છે. તે આ મુજબ છે:

• પ્રશ્ન હેઠળનો વિસ્તાર જ્યાં પ્રદર્શનો યોજાઈ રહ્યા હતા તે અશોકા રોડ અને પાર્લામેન્ટ સ્ટ્રીટ વચ્ચેનો એક પટ્ટો છે.

• સદર વિસ્તાર વસવાટવાળો છે કારણ કે ત્યાં રહેણાંક મકાનો છે. આ વિસ્તારને "માસ્ટર પ્લાન ૨૦૨૧ હેઠળ પણ રહેણાંક વિસ્તાર" તરીકે ચિહ્નિત કરવામાં આવ્યો છે.

• ખાનગી નાગરિકોના મકાનો ઉપરાંત, સદર રોડ પર સંસદસભ્યોના નિવાસો અને કેરળનું સ્ટેટ ગેસ્ટ હાઉસ, દિલ્હી મેટ્રો કોર્પોરેશનની ઓફિસ તેમજ કેટલાક રાજકીય પક્ષોની ઓફિસો પણ છે.

• જંતર-મંતર રોડ પર વિરોધ પ્રદર્શન યોજવું એ એક નિયમિત બાબત બની ગઈ હતી, જ્યાં સતત ધોરણે વિરોધ પ્રદર્શનો યોજાતા હતા.

• આવા વિરોધ કામચલાઉ કે ક્ષણિક હોતા નથી. પ્રદર્શનકારીઓએ તંબુઓ અને અન્ય વ્યવસ્થાઓ ઊભી કરી હતી જ્યાં લોકો મહિનાઓ સુધી રોકાતા હતા. રસ્તાની બાજુમાં બાંધકામો પણ કરવામાં આવ્યા હતા, જ્યાં ભોજન, રહેવાની વગેરે વ્યવસ્થા કરવામાં આવી રહી હતી.

• પ્રદર્શનકારીઓએ તે વિસ્તારમાં વિવિધ સ્થળોએ લાઉડ સ્પીકર્સ લગાવ્યા હતા.

• અયોગ્ય સમયે અને રાત્રિના કલાકો સહિત તમામ સમયે આ લાઉડ સ્પીકર્સનો ઉપયોગ ધ્વનિ પ્રદૂષણ પેદા કરી રહ્યો હતો અને ઢોલ, સંગીત અને માઇક્રોફોન વગેરેના સતત વગાડવા સાથે આ પ્રદૂષણ વધુ વણસી રહ્યું હતું. આ અવાજ પ્રદૂષણ સંબંધિત નિયમોમાં નિર્ધારિત માન્ય મર્યાદા કરતાં વધી રહ્યું હતું.

• પૂરી પાડવામાં આવેલી સ્વચ્છતા સુવિધા અત્યંત અપૂરતી હતી, તેના પરિણામે મોબાઇલ શૌચાલયમાંથી દુર્ગંધ આવતી હતી, જેથી વિસ્તારમાં અસ્વચ્છ પરિસ્થિતિઓ સર્જાતી હતી.

• આ અસ્વચ્છ પરિસ્થિતિઓ એ હકીકતથી વધુ ગંભીર બની હતી કે પ્રદર્શનકારીઓ દ્વારા સદર રોડના પટ્ટા પર ગાયો પણ લાવવામાં આવી હતી અને મહિનાઓ સુધી રાખવામાં આવી હતી.

• ભારે વિરોધ પ્રદર્શનના દિવસે, પોલીસ બેરિકેડિંગ કરીને જંતર-મંતર રોડને સંપૂર્ણપણે બ્લોક કરી દેતી હતી, પરિણામે, તે વિસ્તારના રહેવાસીઓને તેમના વાહનો અન્યત્ર પાર્ક કરવાની અને પગપાળા પોતાના ઘરે જવાની ફરજ પડતી હતી.

• તેનાથી રહેવાસીઓને અને ખાસ કરીને વરિષ્ઠ નાગરિકો અને નાના બાળકોને ભારે અગવડતા પડી રહી હતી.

• તબીબી કટોકટીના એવા દાખલા બન્યા હતા જ્યાં પોલીસે પ્રદર્શનકારીઓના વાહનો, પોલીસ અને ભીડ વચ્ચેથી એમ્બ્યુલન્સને રસ્તો કરી આપવો પડ્યો હતો.

• વિસ્તારમાં ટ્રાફિક જામ એક સામાન્ય ઘટના હતી. ઉપરોક્ત તમામ પરિબળો રહેવાસીઓના સ્વાસ્થ્ય માટે વાસ્તવિક અને વર્તમાન જોખમ ઊભું કરતા હતા અને ગંભીર શારીરિક અને માનસિક તણાવ પણ પેદા કરતા હતા.

૪૩. આ હુકમની માન્યતા સામે સવાલ ઉઠાવતા અપીલકર્તાઓ દ્વારા દાખલ કરવામાં આવેલી અપીલોમાં લેવાયેલો મુખ્ય આધાર એ છે કે સત્તામાં રહેલા સત્તાવાળાઓનું ધ્યાન પોતાની ફરિયાદો તરફ દોરવા માટે નાગરિકોનો

શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનો અને વિરોધ કરવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે જેથી સંબંધિત સત્તાવાળાઓ જાગૃત થાય અને તેમની ફરિયાદો પર ધ્યાન આપે તેમજ ઉપચારાત્મક પગલાં લે. તેથી, પ્રશ્ન હેઠળના વિસ્તારમાં પ્રદર્શનો પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકી શકાયો ન હોત. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે સત્તાની નિકટતાને કારણે જંતર-મંતર એ પ્રદર્શનો યોજવા માટે સૌથી યોગ્ય સ્થળ છે. એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી હતી કે જો સત્તાવાળાઓએ યોગ્ય સ્વચ્છતા સુવિધાઓ પૂરી પાડી ન હોય અથવા તે ગાયો વગેરેને હટાવવામાં નિષ્ફળ રહી હોય, તો સત્તાવાળાઓ તરફથી આવી નિષ્ફળતા પ્રદર્શનો પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકવાનો આધાર હોઈ શકે નહીં. તેના બદલે, એનજીટી દ્વારા સત્તાવાળાઓને આ સંબંધમાં યોગ્ય પગલાં લેવા માટે નિર્દેશ આપી શકાયા હોત. એવું પણ રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે એઈમ્સ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલ તાજેતરનો અભ્યાસ દર્શાવે છે કે સામુદાયિક અવાજ પ્રદૂષણની પ્રતિકૂળ અસર અને સ્વાસ્થ્ય પરિણામો માત્ર જંતર-મંતર પૂરતા મર્યાદિત નથી પરંતુ સમગ્ર દિલ્હીમાં ફેલાયેલા છે. તેથી, અવાજ પ્રદૂષણ આવો પ્રતિબંધ લાદવાનો આધાર હોઈ શકે નહીં. વધુમાં એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે રામલીલા મેદાન, જ્યાં હવે વિરોધ પ્રદર્શનો માન્ય છે, તે સંસદથી ઘણું દૂર છે. વળી, સદર વિસ્તાર ચારે બાજુથી ટ્રાફિકની ભીડથી ઘેરાયેલો છે અને તેથી, માત્ર પ્રદર્શનકારીઓ માટે જ નહીં પરંતુ તે વિસ્તારના ટ્રાફિક માટે પણ ઘણી વધુ અગવડતા અને મુશ્કેલીઓ ઊભી કરશે, જે હોસ્પિટલો, શાળા, કોલેજ, ધાર્મિક સ્થળો અને ક્રિકેટ મેદાનથી પણ ઘેરાયેલો છે.

૪૪. સામાવાળા નં. ૧ થી ૭ એ તેમાં આપવામાં આવેલા કારણો પર ભાર મૂકીને વાદગ્રસ્ત હુકમને સમર્થન આપ્યું હતું. એવી રજૂઆત કરવામાં આવી હતી કે પ્રદર્શનકારીઓનો પ્રદર્શન વગેરે યોજવાનો મૂળભૂત અધિકાર રહેવાસીઓને આવી અગવડતા અને મુશ્કેલીઓનો ભોગ બનાવીને ભોગવી શકાય નહીં.

૪૫. વધુમાં એવી રજૂઆત કરવામાં આવી છે કે જોકે જંતર-મંતર રોડ પર પ્રદર્શનકારીઓને લાઉડસ્પીકરના માધ્યમથી વિરોધ કરવાના મૂળભૂત અધિંકારનો ઉપયોગ કરવાની મ જૂરી આપવામાં આવી રહી હતી, પરંતુ સદર અધિકાર રાજ્ય દ્વારા રહેવાસી નાગરિકોના 'ન સાંભળવાના અધિકાર'ને સંકુચિત કરવા માટે આપી શકાય નહીં. આ અધિકાર પર વાજબી નિયંત્રણનો સદર સિદ્ધાંત ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૨) થી (૬) માં સમાવિષ્ટ છે અને વાજબીપણું પુરવાર કરવાનો પુરાવાનો બોજ રાજ્ય પર રહેલો છે. રામલીલા મેદાન ઈન્સિડન્ટ[7] ના કેસમાં ભારતના સર્વોચ્ચ અદાલત દ્વારા આ બાબતને માન્ય રાખવામાં આવી છે.

7 (૨૦૧૨) ૫ એસસીસી ૧

૪૬. એવી પણ દલીલ કરવામાં આવી છે કે કેન્દ્ર સરકારે, પર્યાવરણ, વન અને આબોહવા પરિવર્તન મંત્રાલય મારફતે, પર્યાવરણ (સંરક્ષણ) અધિનિયમ, ૧૯૮૬ હેઠળ તા. ૧૧.૦૨.૨૦૦૦ ના રોજ ધ્વનિ પ્રદૂષણ (નિયમન અને નિયંત્રણ) નિયમો સૂચિત કર્યા છે, જેમાં અવાજ ઉત્પન્ન કરતા અને નિર્માણ કરતા સ્ત્રોતોના નિયમન અને નિયંત્રણના હેતુ માટે ઔદ્યોગિક, રહેણાંક, વાણિજ્યિક અને શાંત (સાયલન્સ) ઝોન જેવા વિવિધ ઝોનનું વર્ગીકરણ કરવામાં આવ્યું છે. આ નિયમો લાઉડસ્પીકર, પબ્લિક એડ્રેસ સિસ્ટમ, અવાજ ઉત્પન્ન કરતી સિસ્ટમ વગેરેના ઉપયોગ પરના પ્રતિબંધનું સંચાલન કરે છે. સ્ત્રોતમાંથી જ અવાજને નિયંત્રિત કરવા માટે અવાજના સંદર્ભમાં આસપાસની હવાની ગુણવત્તાના ધોરણોની પણ જોગવાઈઓ કરવામાં આવી છે. સામાવાળાએ વર્લ્ડ હેલ્થ ઓર્ગેનાઇઝેશન (વિશ્વ આરોગ્ય સંસ્થા) દ્વારા કરવામાં આવેલા વિવિધ અભ્યાસો અને એઇમ્સ હોસ્પિટલ દ્વારા હાથ ધરવામાં આવેલા અભ્યાસ દ્વારા ધ્વનિ પ્રદૂષણથી થતી હાનિકારક અસરો વિશે પણ ઉલ્લેખ કર્યો હતો, જે સમુદાયના ધ્વનિ પ્રદૂષણની વિપરીત અસર અને આરોગ્ય પરના પરિણામો દર્શાવે છે.

૪૭. નીચેના ચુકાદાઓનો સહારો પણ લેવામાં આવ્યો હતો:

“(૧) નોઈઝ પોલ્યુશન (૫), ઇન રે વિ. ફોરમ પ્રિવેન્શન ઓફ એન્વાયર્નમેન્ટલ એન્ડ સાઉન્ડ પોલ્યુશન; (૨૦૦૫) ૫ એસસીસી ૭૩૩

(૨) અનિરુદ્ધ કુમાર વિ. મ્યુનિસિપલ કોર્પોરેશન ઓફ દિલ્હી અને અન્યો; (૨૦૧૫) ૭ એસસીસી ૭૭૯

(૩) સ્ટેટ ઓફ રાજસ્થાન વિ. જી. ચાવલા અને ડૉ. પોહુમલ; ૧૯૫૯ સપ્લી. (૧) એસસીઆર ૯૦૪

(૪) રબીન મુખર્જી અને અન્યો વિ. સ્ટેટ ઓફ વેસ્ટ બંગાળ અને અન્યો; એઆઈઆર ૧૯૮૫ કલ. ૨૨૨

(૫) પી.એ. જેકબ વિ. ધ સુપરિન્ટેન્ડેન્ટ ઓફ પોલીસ, કોટ્ટાયમ અને અન્ય; એઆઈઆર ૧૯૯૩ કેરળ ૧"

૪૮. અમે શરૂઆતમાં જ જણાવી શકીએ છીએ કે આ વિષય પરના કાયદા અંગે કોઈપણ પક્ષકારે વિવાદ ઊભો કર્યો નથી. નિઃશંકપણે, નાગરિકો દ્વારા પોતાની ફરિયાદો રજૂ કરવા અને સંબંધિત વર્તુળોમાં આ ફરિયાદો સાંભળવામાં આવે તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શનો યોજવા એ તેમનો મૂળભૂત અધિકાર છે. આ અધિકાર ખાસ કરીને ભારતના બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ સમાવિષ્ટ છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) નાગરિકોને ખૂબ જ મૂલ્યવાન અધિકાર પ્રદાન કરે છે, એટલે કે વાણી સ્વાતંત્ર્યનો અધિકાર. તેવી જ રીતે, અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(બી) શાંતિપૂર્ણ રીતે અને શસ્ત્રો વિના એકઠા થવાનો

અધિકાર આપે છે. આ બંને અધિકારો સાથે મળીને સુનિશ્ચિત કરે છે કે આ દેશના લોકોને શાંતિપૂર્ણ રીતે એકઠા થવાનો અને સરકાર અથવા અન્ય સરકારી સત્તાવાળાઓ દ્વારા લેવામાં આવેલા કોઈપણ પગલાં અથવા નિર્ણયો જે પસંદ ન હોય તેની સામે વિરોધ કરવાનો અધિકાર છે. કાયદેસરની અસંમતિ એ કોઈપણ લોકશાહીનું એક વિશિષ્ટ લક્ષણ છે. પ્રશ્ન એ નથી કે પ્રદર્શનકારીઓ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલો મુદ્દો સાચો છે કે ખોટો અથવા તે વાજબી છે કે અણવાજબી. મૂળભૂત પાસું એ લોકશાહીમાં અસરગ્રસ્ત લોકોને પોતાની ફરિયાદો વ્યક્ત કરવા માટે આપવામાં આવેલો અધિકાર છે. અસંમતિ ધરાવનારાઓ લઘુમતીમાં હોઈ શકે છે. તેમને પોતાના વિચારો વ્યક્ત કરવાનો અધિકાર છે. કોઈ ચોક્કસ મુદ્દો જે પ્રથમ નજરે બિનમહત્ત્વપૂર્ણ અથવા અપ્રસ્તુત જણાતો હોય, તે યોગ્ય રીતે વ્યક્ત અને ચર્ચિત કરવામાં આવે ત્યારે ગતિ અને સ્વીકાર્યતા પ્રાપ્ત કરી શકે છે. એ જ કારણ છે કે આ અદાલતે શાંતિપૂર્ણ અને સુવ્યવસ્થિત પ્રદર્શનો અને વિરોધોના મૂલ્યવાન અધિકારનું હંમેશા રક્ષણ કર્યું છે.

૪૯. બાબુલાલ પરાતે વિ. સ્ટેટ ઓફ મહારાષ્ટ્ર[8] માં, આ અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું:

8 ૧૯૬૧ (૩) એસસીઆર ૪૨૩

“સરઘસો કાઢવાનો અથવા જાહેર સભાઓ યોજવાનો નાગરિકોનો અધિકાર એ શાંતિપૂર્ણ રીતે અને શસ્ત્રો વિના એકઠા થવાના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(બી) ના અધિકારમાંથી અને ભારતના સમગ્ર પ્રદેશમાં મુક્તપણે હરવા-ફરવાના અધિકારમાંથી ઉદ્ભવે છે.”

૫૦. કામેશ્વર પ્રસાદ વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર[9] માં અદાલત મુખ્યત્વે એ પ્રશ્ન સાથે કામ કરી રહી હતી કે શું પ્રદર્શન કરવાનો અધિકાર અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને (બી) હેઠળ સુરક્ષિત છે અને શું સરકારી કર્મચારી આ અધિકાર માટે હકદાર છે. આ અદાલતે ઠેરવ્યું:

“કોઈ પ્રદર્શન એકઠા થવાનું સ્વરૂપ લઈ શકે છે અને તે સ્થિતિમાં પણ તેનો આશય જે વ્યક્તિ અથવા સત્તાવાળા સમક્ષ સ દેશ પહોંચાડવાનો છે તેને એકઠા થયેલા જૂથની લાગણીઓ પહોંચાડવાનો હોય છે. આથી અનિવાર્યપણે એ તારણ નીકળે છે કે પ્રદર્શનના એવા સ્વરૂપો છે જે અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) દ્વારા બાંયધરી આપવામાં આવેલી સ્વતંત્રતાઓની અંદર આવશે. બાબતોના સાચા સ્વરૂપ પરથી એ ઉમેરવાની જરૂર નથી કે કોઈ પ્રદર્શન વિવિધ સ્વરૂપો ધારણ કરી શકે છે;

9 (૧૯૬૨) સપ્લી. ૩ એસસીઆર ૩૬૯

તે ઘોંઘાટીયું અને અવ્યવસ્થિત હોઈ શકે છે, દાખલા તરીકે ટોળા દ્વારા પથ્થરમારો કરવો એ હિંસક અને અવ્યવસ્થિત પ્રદર્શનનું ઉદાહરણ ગણાવી શકાય અને તે સ્પષ્ટપણે અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અથવા (બી) ની મર્યાદામાં આવશે નહીં. તે સમાન રીતે શાંતિપૂર્ણ અને સુવ્યવસ્થિત પણ હોઈ શકે છે જેમ કે જ્યારે જૂથના સભ્યો પોતાની ફરિયાદ તરફ ધ્યાન દોરવા માટે માત્ર કોઈ બેજ (પ્રતીક) પહેરે છે."

૫૧. સર્વોચ્ચ અદાલતે વિરોધ કરવાના અધિકારને મૂળભૂત અધિકાર તરીકે માન્ય રાખવા ઉપરાંત આગળ વધીને એવું પણ ઠેરવ્યું છે કે રાજ્યે નાગરિકોના એકઠા થવાના અધિકારમાં સહાય કરવી જોઈએ. બંધારણીય બેંચના ચુકાદા, હિંમત લાલ કે. શાહ વિ. પોલીસ કમિશનર, અમદાવાદ[10] માં, રસ્તાઓ પર જાહેર સભાઓનું નિયમન કરતા બોમ્બે પોલીસ એક્ટ હેઠળ ઘડવામાં આવેલા નિયમો સામેના પડકાર સાથે કામ કરતી વખતે, ઠેરવવામાં આવ્યું હતું કે સરકાર પાસે નિયમન કરવાની સત્તા છે જેમાં ઉપદ્રવ અથવા ટ્રાફિકમાં વિક્ષેપ ટાળવા માટે શેરીઓ અથવા ધોરીમાર્ગો પર જાહેર સભાઓ પર પ્રતિબંધ મૂકવાનો સમાવેશ થાય છે અને આમ, તે રસ્તાઓ પર જાહેર સભાની જોગવાઈ કરી શકે છે, પરંતુ તેનો અર્થ એ નથી કે સરકાર જાહેર સભાઓ માટે તમામ રસ્તાઓ અથવા

10 (૧૯૭૩) ૧ એસસીસી ૨૨૭

ખુલ્લી જગ્યાઓ બંધ કરી શકે, જેથી અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને (બી) માંથી ઉદ્ભવતા મૂળભૂત અધિકારનો ઇનકાર થઈ શકે. અદાલતે ઠેરવ્યું:

> “૩૩. આ સાચું છે છતાં પણ રાજ્ય દરેક જાહેર રસ્તા અથવા જાહેર સ્થળ પર એકઠા થવા પર પ્રતિબંધ મૂકીને કાયદા દ્વારા એકઠા થવાના અધિકારને ઘટાડી અથવા છીનવી શકતું નથી. રાજ્ય માત્ર દરેક નાગરિકના એકઠા થવાના અધિકારની સહાયમાં નિયમો બનાવી શકે છે અને જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં માત્ર વાજબી નિયંત્રણો લાદી શકે છે.
>
> xxx xxx xxx
>
> ૭૦. ખુલ્લી જગ્યાઓ અને જાહેર રસ્તાઓ પર જાહેર સભાઓ એ આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનની પરંપરાનો એક ભાગ છે. આઝાદી પહેલાના દિવસોમાં આવી સભાઓ ખુલ્લી જગ્યાઓ અને જાહેર શેરીઓમાં યોજાતી હતી અને લોકો તેને પોતાના વિશેષાધિકારો અને મુક્તિઓનો એક ભાગ ગણવા લાગ્યા છે. રાજ્ય અને સ્થાનિક સત્તામંડળ પાસે દરેક ખુલ્લી જગ્યાનો વર્ચ્યુઅલ ઈજારો છે જ્યાં આઉટડોર સભા યોજી શકાય છે. તેથી, જો રાજ્ય અથવા મ્યુનિસિપાલિટી બંધારણીય રીતે તેના રસ્તાઓ અને તેના

બગીચાઓ બંનેને જાહેર સભાઓ માટે સંપૂર્ણપણે બંધ કરી શકે, તો તેનું વ્યવહારુ પરિણામ એ આવશે કે કોઈપણ મોટા શહેરમાં કોઈપણ ખુલ્લી હવાની સભાઓ યોજવી અશક્ય બની જશે. વાસ્તવિક સમસ્યા એ છે કે જાહેર સભાના બાંયધરીકૃત અધિકારનું રક્ષણ કરવા માટે જાહેર ચર્ચા માટે પર્યાપ્ત સ્થળો પૂરા પાડવાની તેની અન્ય જવાબદારીઓ સાથે, શહેરના રસ્તાઓ પર ટ્રાફિકની તાકીદની જરૂરિયાતો અને તેના બગીચાઓમાં જાહેર જનતાના મનોરંજન માટેની શહેરની કામગીરી વચ્ચે સુમેળ સાધવાની છે. જસ્ટિસ હોમ્સ દ્વારા કરવામાં આવેલી ધારણા એવી છે કે શહેર તેના બગીચાઓ અને ધોરીમાર્ગોની માલિકી એ જ અર્થમાં અને એ જ અધિકારો સાથે ધરાવે છે જે રીતે કોઈ ખાનગી માલિક પોતાની મિલકત પર જેને ઈચ્છે તેને બાકાત રાખવા અથવા પ્રવેશ આપવાના અધિકાર સાથે માલિકી ધરાવે છે. તે જાહેર શેરીઓ અને બગીચાઓના સમર્પણના ખ્યાલ સાથે સુસંગત ન હોઈ શકે. બગીચાઓ જનતા માટે રાખવામાં આવે છે અને જાહેર શેરીઓ પણ જનતા માટે રાખવામાં આવે છે. એ વાતમાં કોઈ શંકા નથી કે રાજ્ય અથવા સ્થાનિક સત્તામંડળ તેના જાહેર ઉદ્દેશ્યો પૂરા કરવા માટે પોતાની મિલકતનું નિયમન કરી શકે છે. શેરીઓ અને જાહેર બગીચાઓ મુખ્યત્વે અન્ય હેતુઓ માટે અસ્તિત્વ ધરાવે છે અને જાહેર શેરીમાં બોલવાની અને એકઠા થવાની સ્વતંત્રતાના અબાધિત ઉપયોગ દ્વારા પ્રોત્સાહિત સામાજિક હિત એ સામાજિક હિતને આધીન હોવું જોઈએ

કે જેનું રક્ષણ કરવા માટે વાણી પર પ્રતિબંધ અને નિયમનની રચના કરવામાં આવી છે. પરંતુ વાજબી નિયમન અને મનસ્વી બાકાતી વચ્ચે બંધારણીય તફાવત છે."

૫૨. પ્રદર્શનકારીઓ સામે પોલીસ કાર્યવાહીની માન્યતા અંગે નિર્ણય કરતી વખતે, આ અદાલતે ફરીથી પુનરોચ્ચાર કર્યો હતો કે વિરોધ કરવાનો અધિકાર એ અનુચ્છેદ ૧૯ હેઠળ નાગરિકોને બાંયધરી આપવામાં આવેલો મૂળભૂત અધિકાર હતો. રામલીલા મેદાન ઈન્સિડન્ટ (ઉપર દર્શાવેલ) ના કેસમાં, અદાલતે અવલોકન કર્યું હતું કે એકઠા થવાનો અને શાંતિપૂર્ણ આંદોલનો કરવાનો અધિકાર એ લોકશાહી વ્યવસ્થાના મૂળભૂત લક્ષણો છે અને સરકારે આ અધિકારોના ઉપયોગને પ્રોત્સાહિત કરવો જોઈએ:

"૨૪૫. વાણી સ્વાતંત્ર્ય, ધરણા અને શાંતિપૂર્ણ આંદોલનો યોજીને એકઠા થવાનો અને પ્રદર્શન કરવાનો અધિકાર એ લોકશાહી વ્યવસ્થાના મૂળભૂત લક્ષણો છે. આપણા જેવા લોકશાહી દેશના લોકોને સરકારના નિર્ણયો અને પગલાં સામે અવાજ ઉઠાવવાનો અથવા સામાજિક કે રાષ્ટ્રીય મહત્ત્વના કોઈપણ વિષય પર સરકારની કામગીરી સામે પોતાની નારાજગી

વ્યક્ત કરવાનો પણ અધિકાર છે. સરકારે આવા અધિકારોના ઉપયોગનું સન્માન કરવું જોઈએ અને હકીકતમાં તેને પ્રોત્સાહિત કરવું જોઈએ. વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારના ઉપયોગને તેના વ્યાપક અર્થમાં સહાય કરવી એ રાજ્યની વિશેષ ફરજ છે અને વાજબી નિયંત્રણોના નામે પોતાની કારોબારી કે કાયદાકીય સત્તાઓનો ઉપયોગ કરીને અને તે દિશામાં આદેશો પસાર કરીને અથવા પગલાં લઈને આવા અધિકારોના ઉપયોગને રૂંધી નાખવો કે નિષ્ફળ બનાવવો જોઈએ નહીં. નિવારક પગલાં એ જાહેર વ્યવસ્થા અને શાંતિને જોખમમાં મૂકતા વાસ્તવિક અને મુખ્ય જોખમ પર આધારિત હોવા જોઈએ, કારણ કે તે સામાજિક વ્યવસ્થાને ખલેલ પહોંચાડી શકે છે. રાજ્યમાં નિહિત આ સોંપાયેલી સત્તાનો ઉપયોગ ખૂબ જ સાવધાની સાથે અને મનસ્વીતાથી મુક્ત રહીને કરવો પડશે. તેણે બંધારણીય અધિકારોનો નાશ કરવાને બદલે તેના ઉદ્દેશ્યોને પૂર્ણ કરવા જોઈએ."

૫૩. વધુમાં, અનીતા ઠાકુર[11] માં, અદાલતે માન્ય રાખ્યું કે શાંતિપૂર્ણ વિરોધ કરવાનો અધિકાર એ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ), (બી) અને (સી) હેઠળ મૂળભૂત અધિકાર છે, જે વાજબી નિયંત્રણોને આધીન છે. આખરે એવું

11 (૨૦૧૨) ૫ એસસીસી ૧

ઠેરવવામાં આવ્યું હતું કે જ્યારે પ્રદર્શનકારીઓ પહેલા હિંસક બન્યા હતા, ત્યારે પોલીસે અતિશય બળપ્રયોગ કર્યો હતો:

> "૧૨. અમે સમજી શકીએ છીએ કે પોતાની ફરિયાદો રજૂ કરવા અને સંબંધિત વર્તુળોમાં પોતાનો અવાજ સાંભળવામાં આવે તે જોવા માટે શાંતિપૂર્ણ પ્રદર્શન યોજવું એ લોકોનો અધિકાર છે. આવા અધિકારને બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ), ૧૯(૧)(બી) અને ૧૯(૧)(સી) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલી મૂળભૂત સ્વતંત્રતામાંથી શોધી શકાય છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) આ દેશના નાગરિકોને વાણી સ્વાતંત્ર્ય પ્રદાન કરે છે અને આમ, આ જોગવાઈ સુનિશ્ચિત કરે છે કે અરજદારો અપમાનજનક ભાષાનો ઉપયોગ કર્યા વિના શાંતિપૂર્ણ અને સુવ્યવસ્થિત રીતે સૂત્રોચ્ચાર કરી શકે છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(બી) એકઠા થવાનો અધિકાર પ્રદાન કરે છે અને આમ, બાંયધરી આપે છે કે તમામ નાગરિકોને શાંતિપૂર્ણ રીતે અને શસ્ત્રો વિના એકઠા થવાનો અધિકાર છે. અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(ડી) હેઠળ મુક્તપણે હરવા-ફરવાનો આપવામાં આવેલ અધિકાર, ફરીથી, સુનિશ્ચિત કરે છે કે અરજદારો શાંતિપૂર્ણ કૂચ કાઢી શકે છે. 'એકઠા થવાનો અધિકાર' એ એક વક્તૃત્વપૂર્ણ નિવેદનમાં સુંદર રીતે રજૂ કરવામાં આવ્યો છે કે "મીઠાના સત્યાગ્રહ", આમરણ ઉપવાસ અને "કરેંગે યા મરેંગે" ની

ભૂમિમાં નિઃશસ્ત્ર, શાંતિપૂર્ણ વિરોધ સરઘસ એ કોઈ ન્યાયિક અભિશાપ નથી". તે વિસ્તૃત કરવાની ભાગ્યે જ જરૂર છે કે કોઈપણ લોકશાહીનું વિશિષ્ટ લક્ષણ કાયદેસરની અસંમતિ માટે આપવામાં આવતી જગ્યા છે. ભારતમાં રાજકીય જીવનનું એક પ્રિય અને મૂલ્યવાન પાસું સીધા પગલાં અથવા શાંતિપૂર્ણ વિરોધ દ્વારા ફરિયાદો વ્યક્ત કરવાની પરંપરા છે. સંગઠિત, અહિંસક વિરોધ કૂચ એ આઝાદીની લડતમાં એક મુખ્ય હથિયાર હતું, અને શાંતિપૂર્ણ વિરોધ કરવાનો અધિકાર હવે બંધારણમાં મૂળભૂત અધિકાર તરીકે માન્ય છે.

૧૩. ઉપરોક્ત હોવા છતાં, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઉપરોક્ત અધિકારો ભારતની સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા તેમજ જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં વાજબી નિયંત્રણોને આધીન છે. આ કારણોસર, રાજ્ય સત્તાવાળાઓ ઘણી વખત જાહેર સભાઓ યોજવાના હેતુ માટે ચોક્કસ વિસ્તારો અને માર્ગો નિયુક્ત કરે છે અને તેને સમર્પિત કરે છે.

૧૫. આમ, જ્યારે એક તરફ નાગરિકોને વાણી સ્વાતંત્ર્યનો મૂળભૂત અધિકાર, શાંતિપૂર્ણ વિરોધ સરઘસો કાઢવાના હેતુ માટે એકઠા થવાનો

અધિકાર અને મુક્તપણે હરવા-ફરવાનો અધિકાર આપવામાં આવ્યો છે, ત્યારે બીજી તરફ, આવા અધિકાર પર કાયદા દ્વારા વાજબી નિયંત્રણો મૂકી શકાય છે. ઉપર ચર્ચા કરાયેલી આઈપીસી અને સીઆરપીસીની જોગવાઈઓ વૈધાનિક જોગવાઈઓના રૂપમાં છે જે રાજ્યને આવી જાહેર સભાઓ, વિરોધો, ધરણા અથવા કૂચ શાંતિપૂર્ણ રહે અને તે "ગેરકાયદેસર" ન બને તે સુનિશ્ચિત કરવાની સત્તા આપે છે. તે જ સમયે, આવી સત્તાઓનો ઉપયોગ કરતી વખતે, સત્તાવાળાઓએ કાયદાની મર્યાદામાં રહીને કામ કરવાનું હોય છે અને તેઓ અતિરેક કરી શકતા નથી....."

૫૪. આમ, વિરોધ કરવાનો અધિકાર બંધારણ હેઠળ મૂળભૂત અધિકાર તરીકે માન્ય છે. આ અધિકાર એવી લોકશાહીમાં નિર્ણાયક છે જે શાસનમાં માહિતીસભર નાગરિકોની ભાગીદારી પર ટકેલી છે. આ અધિકાર એ કારણસર પણ નિર્ણાયક છે કારણ કે તે જાહેર બાબતોમાં સીધી ભાગીદારીને સક્ષમ કરીને પ્રતિનિધિ લોકશાહીને મજબૂત બનાવે છે જ્યાં વ્યક્તિઓ અને જૂથો અસંમતિ અને ફરિયાદો વ્યક્ત કરવા, શાસનમાં રહેલી ખામીઓને ઉજાગર કરવા અને રાજ્યના સત્તાવાળાઓ તેમજ શક્તિશાળી સંસ્થાઓ પાસેથી જવાબદેહીની માંગ કરવા સક્ષમ બને છે. ભારત જેવી જીવંત લોકશાહીમાં આ અધિકાર નિર્ણાયક છે

પરંતુ ભારતીય સંદર્ભમાં હાંસિયામાં ધકેલાઈ ગયેલા અને નબળું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતા લઘુમતીઓના અધિકારોની પુષ્ટિ કરવામાં મદદ કરવા માટે તે વધુ નિર્ણાયક છે.

૫૫. તે જ સમયે, બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળના ઉપરોક્ત અધિકારો તેમના વ્યાપમાં અબાધિત અને અમર્યાદિત નથી. અનુચ્છેદ ૧૯(૨) થી (૬) આવા અધિકારોના ઉપયોગ પર પ્રતિબંધ લાદતા અધિકારો પર વાજબી નિયંત્રણો લાદવા માટે ચોક્કસ જોગવાઈ કરે છે. આ સંબંધમાં અનુચ્છેદ ૧૯(૨) અને (૩) નીચે મુજબ વંચાય છે:

> “(૨) ખંડ (૧) ના ઉપખંડ (એ) માં સમાવિષ્ટ કંઈપણ વિદ્યમાન કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં, અથવા ભારતના સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા, રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્યો સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શિષ્ટાચાર અથવા નૈતિકતાના હિતમાં અથવા અદાલતના તિરસ્કાર, બદનક્ષી અથવા ગુના માટે ઉશ્કેરણીના સંબંધમાં સદર ઉપખંડ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર કાયદો વાજબી

નિયંત્રણો લાદે તે હદ સુધી રાજ્યને કોઈપણ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં.

(૩) સદર ખંડના ઉપખંડ (બી) માં સમાવિષ્ટ કંઈપણ વિદ્યમાન કાયદાના અમલને અસર કરશે નહીં જ્યાં સુધી તે લાદે છે, અથવા રાજ્યને ભારતના સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા અથવા જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં, સદર ઉપખંડ દ્વારા પ્રદાન કરવામાં આવેલા અધિકારના ઉપયોગ પર વાજબી નિયંત્રણો લાદતો કોઈપણ કાયદો બનાવતા અટકાવશે નહીં."

૫૬. ઉપરોક્ત જોગવાઈઓ પરથી એ સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે કે ખંડ (એ) માં આપવામાં આવેલ વાણી સ્વાતંત્ર્યના અધિકારનો ઉપયોગ અને ખંડ (બી) માં શાંતિપૂર્ણ રીતે અને શસ્ત્રો વિના એકઠા થવાના અધિકારનો ઉપયોગ વાજબી નિયંત્રણોને આધીન બનાવવામાં આવ્યો છે જે અન્ય બાબતોની સાથે સાથે ભારતના સાર્વભૌમત્વ અને અખંડિતતા અથવા જાહેર વ્યવસ્થાના હિતમાં લાદી શકાય છે. આ કાનૂની સ્થિતિ તમામ પક્ષકારો દ્વારા પણ સ્વીકારવામાં આવી છે.

૫૭. આ પરિપ્રેક્ષ્યમાં, આપણે એ તપાસવાનું છે કે શું જંતર-મંતર રોડ પર પ્રદર્શનો વગેરે પરનો સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ બંધારણ હેઠળ પ્રદર્શનકારીઓના અધિકારોના ઉલ્લંઘન સમાન છે અથવા આ 'જાહેર વ્યવસ્થા' ના હિતમાં વાજબી નિયંત્રણ સમાન ગણાશે. આ સાથે એક આનુષંગિક અને આંતર-સંબંધિત મુદ્દો પણ હશે, એટલે કે, શું જંતર-મંતર ખાતે જે રીતે પ્રદર્શનો વગેરે યોજવામાં આવે છે, તે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ રહેવાસીઓને બાંયધરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરે છે. જો જવાબ હકારાત્મક હોય, તો તે અન્ય એક મુદ્દો ઉપસ્થિત કરશે, એટલે કે, બંને અધિકારોનું સંતુલન. બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ પ્રદર્શનકારીઓનો અધિકાર અને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ રહેવાસીઓના અધિકારો, કારણ કે બંને અધિકારો મૂળભૂત અધિકારો છે.

૫૮. ઉપરોક્ત સંદર્ભમાં, એ નિર્દેશ કરવો પ્રસ્તુત થશે કે એવી પરિસ્થિતિઓ હોઈ શકે છે જ્યાં બે મૂળભૂત અધિકારો વચ્ચે સંઘર્ષ ઊભો થઈ શકે છે. આવી પરિસ્થિતિ આંતર-મૂળભૂત અધિકારો (બે અલગ મૂળભૂત અધિકારો વચ્ચે) નો સંઘર્ષ, અંતર્ગત-મૂળભૂત અધિકારો (એ જ મૂળભૂત અધિકારની અંદર) નો સંઘર્ષ હોઈ શકે છે અને અમુક વિશિષ્ટ સંજોગોમાં, કોઈ વ્યક્તિના સંદર્ભમાં તેણે ભોગવેલો એક મૂળભૂત અધિકાર તેને બાંયધરી આપવામાં આવેલા અન્ય

મૂળભૂત અધિકાર સાથે સંઘર્ષમાં આવી શકે છે. આવી તમામ પરિસ્થિતિઓમાં, અદાલતે બે વિરોધાભાસી અધિકારોનું સંતુલન કરતી વખતે વિશાળ જાહેર હિત ક્યાં રહેલું છે તેની તપાસ કરવાની હોય છે. તે સર્વોચ્ચ સામૂહિક હિત છે જે આખરે પ્રવર્તશે.

૫૯. સુબ્રમણ્યમ સ્વામી વિ. યુનિયન ઓફ ઇન્ડિયા, મિનિસ્ટ્રી ઓફ લો એન્ડ અન્યો[12] માં આ અદાલતના ચુકાદામાંથી અમે નીચેની ચર્ચા પુનરાવર્તિત કરી શકીએ છીએ:

***"મૂળભૂત અધિકારોનું સંતુલન***

૧૩૬. અમે ઉપર જે પ્રશ્ન ઉપસ્થિત કર્યો છે તેની કદર કરવા માટે, મૂળભૂત અધિકારોના સંતુલન પર વિચાર કરવો જરૂરી છે. અરજદારોના વિદ્વાન વકીલ દ્વારા એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) હેઠળ આપવામાં આવેલા અધિકારને વ્યક્તિગત પ્રતિષ્ઠા કરતાં અલગ દરજ્જા પર રાખવો પડશે જે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ ના એક પાસા તરીકે માન્ય

12 (૨૦૧૬) ૭ એસસીસી ૨૨૧

રાખવામાં આવી છે. વાસ્તવમાં રજૂઆત એવી છે કે વાણી અને અભિવ્યક્તિ સ્વાતંત્ર્યના અધિકારને, જેમાં પ્રેસની સ્વતંત્રતાનો સમાવેશ થાય છે, તેને ઉચ્ચ દરજ્જો આપવો જોઈએ અને પોતાની પ્રતિષ્ઠા જાળવવાના વ્યક્તિના અધિકારે સદર અધિકારને આધીન રહેવું જોઈએ. આ સંબંધમાં સકાલ પેપર્સ (પી) લિ. નો એક ફકરો અમારી સમક્ષ પ્રશંસાપૂર્વક રજૂ કરવામાં આવ્યો છે. તે જણાવે છે: (એઆઈઆર પાના ૩૧૩-૧૪, પેરા ૩૬)

> “૩૬. ...વાણી સ્વાતંત્ર્યને માત્ર રાજ્યની સુરક્ષા, વિદેશી રાજ્ય સાથે મૈત્રીપૂર્ણ સંબંધો, જાહેર વ્યવસ્થા, શિષ્ટાચાર અથવા નૈતિકતાના હિતમાં અથવા અદાલતના તિરસ્કાર, બદનક્ષી અથવા ગુના માટે ઉશ્કેરણીના સંબંધમાં જ પ્રતિબંધિત કરી શકાય છે. વ્યવસાય કરવાની સ્વતંત્રતાની જેમ, સામાન્ય જનતાના હિતમાં તેને ઘટાડી શકાતી નથી. જો તેને સીધી અસર કરતા કાયદાને પડકારવામાં આવે, તો તે કોઈ જવાબ નથી કે તેના દ્વારા ઘડવામાં આવેલા નિયંત્રણો ખંડ (૩) થી (૬) હેઠળ વાજબી છે. કારણ કે, અનુચ્છેદ ૧૯ ની યોજના વિવિધ સ્વતંત્રતાઓને અલગથી ગણાવવાની અને પછી તેના પર લાદી શકાય તેવા નિયંત્રણોની

હદ અને જે હેતુઓ માટે આ કરી શકાય તે નિર્દિષ્ટ કરવાની છે. એક નાગરિક એક સાથે દરેક સ્વતંત્રતા ભોગવવા માટે હકદાર છે અને ખંડ (૧) એક સ્વતંત્રતાને બીજી સ્વતંત્રતા કરતાં પ્રાધાન્ય આપતો નથી. આ ખંડનો તે સ્પષ્ટ અર્થ છે. આના પરથી એ ફલિત થાય છે કે રાજ્ય એવો કાયદો બનાવી શકતું નથી જે અન્ય સ્વતંત્રતાના બહેતર ઉપભોગને સુરક્ષિત કરવા માટે પણ એક સ્વતંત્રતાને સીધી રીતે પ્રતિબંધિત કરતો હોય." (ભારપૂર્વક ઉમેરેલ)

૧૩૭. સદર ફકરા પર અમારું ગંભીર ચિંતન કર્યા પછી, અમે એવું માનવા પ્રેરાઈએ છીએ કે ઉપરોક્ત ફકરો અરજદારોને કોઈ સહાય કરતો નથી, કારણ કે અહીં મુદ્દો અલગ અધિકારોને ટકાવી રાખવા અને સંતુલિત કરવાનો છે, એક અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) હેઠળ અને બીજો, અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ. આથી, એક વ્યક્તિના મૂળભૂત અધિકારોને અન્ય વ્યક્તિ સાથે સમતુલા અને પ્રતિ-સંતુલન (કાઉન્ટરવેઇંગ) કરવાનો ખ્યાલ છે. આ અન્ય સ્વતંત્રતાના માત્ર બહેતર ઉપભોગનો કેસ નથી. આચાર્ય મહારાજશ્રી નરેન્દ્ર પ્રસાદજી આનંદપ્રસાદજી મહારાજ વિ. સ્ટેટ ઓફ ગુજરાત માં, એવું અવલોકન કરવામાં આવ્યું છે કે કોઈ ચોક્કસ મૂળભૂત અધિકાર અભેદ્ય ખંડમાં અલગતામાં અસ્તિત્વ ધરાવી શકતો નથી. વ્યક્તિનો એક મૂળભૂત

અધિકાર અન્ય લોકો દ્વારા અન્ય મૂળભૂત અધિકારના ઉપયોગ સાથે સુમેળમાં અને સમગ્ર સમાજના કલ્યાણના હિતમાં માર્ગદર્શક સિદ્ધાંતોના પ્રકાશમાં રાજ્ય દ્વારા સત્તાના વાજબી અને માન્ય ઉપયોગ સાથે પણ સહ-અસ્તિત્વ ધરાવતો હોવો જોઈએ. અદાલતની ફરજ વિવિધ હિતોના સ્પર્ધાત્મક દાવાઓ વચ્ચે સંતુલન સાધવાની છે. ડીટીસી વિ. મઝદૂર કોંગ્રેસ માં અદાલતે ઠેરવ્યું છે કે મૂળભૂત અધિકારોને લગતા અનુચ્છેદો બંધારણમાં એક સંકલિત યોજનાના ભાગો છે અને તેમના જળ નિર્બાધ અને નિષ્પક્ષ ન્યાયના ભવ્ય પ્રવાહનું નિર્માણ કરવા માટે એકસાથે ભળવા જોઈએ; સામાજિક, આર્થિક અને રાજકીય, અને દરજ્જા અને તકની સમાનતા જે વ્યક્તિઓ અથવા જૂથો અથવા વર્ગો વચ્ચે અવાજબી અથવા અયોગ્ય ભેદભાવની ગેરહાજરી સૂચવે છે. સેન્ટ સ્ટીફન્સ કોલેજ વિ. યુનિવર્સિટી ઓફ દિલ્હી માં આ અદાલતે મૂળભૂત અધિકારોના સંતુલનની જરૂરિયાત પર ભાર મૂકતા અવલોકન કર્યું હતું કે: (એસસીસી પાનું ૬૧૨, પેરા ૯૬)

“૯૬. ...અનુચ્છેદ ૨૯(૨) અને અનુચ્છેદ ૩૦(૧) વચ્ચે, આ અનુચ્છેદોના શબ્દાર્થ અને ભાવના વચ્ચે, ભૂતકાળની પરંપરાઓ અને વર્તમાનની

સુવિધા વચ્ચે, સ્થિરતા માટેની સમાજની જરૂરિયાત અને પરિવર્તન માટેની તેની જરૂરિયાત વચ્ચે મધ્યસ્થી કરવી જરૂરી છે.””

૬૦. આશા રંજન વિ. સ્ટેટ ઓફ બિહાર અને અન્ય[13] ના કેસમાં, બે અધિકારોનું સંતુલન સાધવા માટે વિશાળ જાહેર હિતની આ કસોટી નીચે મુજબ સમજાવવામાં આવી છે:

“૫૭. ઉપરોક્ત નિર્ણય એ સિદ્ધાંત માટેની સત્તા છે કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળના તેમના અધિકારના સંબંધમાં બે વ્યક્તિઓ વચ્ચે સંઘર્ષ થઈ શકે છે અને આવી પરિસ્થિતિમાં, સંતુલન તોળવા માટે જે કસોટી લાગુ કરવાની જરૂર છે તે વિશાળ જાહેર હિતની કસોટી છે અને વધુમાં તે, અમુક સંજોગોમાં, તે સમયની જાહેર નૈતિકતાને આગળ વધારશે. અલગ રીતે કહીએ તો, “મોટું સામુદાયિક હિત” અથવા “સામૂહિક કે સામાજિક વ્યવસ્થાનું હિત” એ એક વ્યક્તિના અધિકારને માન્યતા આપવા અને સ્વીકારવાનો સિદ્ધાંત હશે જેનું રક્ષણ કરવાનું છે.

13 (૨૦૧૭) ૪ એસસીસી ૩૯૭

૫૮. આ સંદર્ભમાં, રેવ. સ્ટેનિસ્લાઉસ વિ. સ્ટેટ ઓફ એમ.પી. માં કરવામાં આવેલ ઉદ્ઘોષણાનો સંદર્ભ લેવો બોધપ્રદ રહેશે. સદર કેસમાં, બંધારણીય બેંચ અપીલોના બે સેટ સાથે કામ કરી રહી હતી, જેમાંથી એક મધ્ય પ્રદેશમાંથી ઉદ્ભવ્યો હતો જે મધ્ય પ્રદેશ ધર્મ સ્વાતંત્ર્ય અધિનિયમ, ૧૯૬૮ સાથે સંબંધિત હતો અને બીજો ઓરિસ્સા ફ્રીડમ ઓફ રિલિજિયન એક્ટ, ૧૯૬૭ સાથે સંબંધિત હતો. બંને કાયદાઓ જ્યાં સુધી બળજબરીપૂર્વકના ધર્માંતરણ પર પ્રતિબંધ અને તે માટેની સજા સાથે સંબંધિત હતા ત્યાં સુધી સમાન હતા. વિશાળ બેંચે મધ્ય પ્રદેશ કેસની હકીકતો જણાવી જે આખરે હાઈકોર્ટમાં પહોંચી હતી. હાઈકોર્ટે ઠેરવ્યું કે કલમ ૩, ૪ અને ૫ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) નું ઉલ્લંઘન કરે છે તેવી દલીલ માટે કોઈ વાજબીપણું નથી. હાઈકોર્ટે આગળ જઈને ઠેરવ્યું કે તે કલમો "બળજબરી, છેતરપિંડી અને લાલચ દ્વારા ધર્માંતરણ જેવી વાંધાજનક પ્રવૃત્તિઓ દ્વારા ધર્માંતરણ પર પ્રતિબંધ મૂકીને તમામ નાગરિકો માટે ધાર્મિક સ્વતંત્રતાની સમાનતા સ્થાપિત કરે છે". ઓરિસ્સા કાયદાને હાઈકોર્ટ દ્વારા બંધારણથી અલ્ટ્રા વાયરસ (સત્તા બહારનો) જાહેર કરવામાં આવ્યો હતો. વિવાદને સમજવા માટે, અદાલતે નીચેના પ્રશ્નો ઉપસ્થિત કર્યા: (રેવ. સ્ટેનિસ્લાઉસ કેસ, એસસીસી પાનું ૬૮૧, પેરા ૧૪)

> “૧૪. ... (૧) શું બંને કાયદાઓ બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલા મૂળભૂત અધિકારનું ઉલ્લંઘન કરતા હતા, અને (૨) શું રાજ્ય વિધાનસભાઓ તેને ઘડવા માટે સક્ષમ હતી?”

૫૯. આ અદાલત સમક્ષ એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી કે પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાના અધિકારનો અર્થ એ છે કે કોઈ વ્યક્તિનું પોતાના ધર્મમાં પરિવર્તન કરવાનો અધિકાર અને આવા અધિકારની બાંયધરી બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દ્વારા આપવામાં આવી છે. સદર દલીલ સાથે કામ કરતી વિશાળ બેંચે ઠેરવ્યું: (રેવ. સ્ટેનિસ્લાઉસ કેસ, એસસીસી પાનું ૬૮૨, પેરા ૨૦)

> “૨૦. અમને કોઈ શંકા નથી કે આ જ અર્થમાં અનુચ્છેદ ૨૫(૧) માં “પ્રચાર” શબ્દનો ઉપયોગ કરવામાં આવ્યો છે, કારણ કે અનુચ્છેદ જે આપે છે તે અન્ય વ્યક્તિનું પોતાના ધર્મમાં પરિવર્તન કરવાનો અધિકાર નથી, પરંતુ પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતોના પ્રતિપાદન દ્વારા તેને પહોંચાડવાનો અથવા ફેલાવવાનો અધિકાર છે. એ યાદ રાખવું

પડશે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) દરેક નાગરિકને "અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા." ની બાંયધરી આપે છે, અને માત્ર કોઈ ચોક્કસ ધર્મના અનુયાયીઓને જ નહીં, અને તેના પરિણામે એ સિદ્ધ થાય છે કે અન્ય વ્યક્તિનું પોતાના ધર્મમાં પરિવર્તન કરવાનો કોઈ મૂળભૂત અધિકાર નથી કારણ કે જો કોઈ વ્યક્તિ પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતો પહોંચાડવા અથવા ફેલાવવાના તેના પ્રયાસથી અલગ રીતે, જાણીજોઈને અન્ય વ્યક્તિનું પોતાના ધર્મમાં પરિવર્તન કરવાનું બીડું ઝડપે છે, તો તે દેશના તમામ નાગરિકોને સમાન રીતે બાંયધરી આપવામાં આવેલી "અંતઃકરણની સ્વતંત્રતા." પર તરાપ મારશે."

અને ફરીથી: (એસસીસી પાનું ૬૮૨, પેરા ૨૧)

"૨૧. ...એ ધ્યાનમાં લેવું પડશે કે અનુચ્છેદમાં સમાવિષ્ટ ધર્મની સ્વતંત્રતા માત્ર એક ધર્મના સંબંધમાં જ બાંયધરીકૃત નથી, પરંતુ તમામ ધર્મોને સમાન રીતે આવરી લે છે, અને જો કોઈ વ્યક્તિ અન્ય ધર્મોનું પાલન કરતી વ્યક્તિઓની સમાન સ્વતંત્રતાને

અનુરૂપ રીતે પોતાના અધિકારનો ઉપયોગ કરે તો તે વ્યક્તિ દ્વારા તેનો યોગ્ય રીતે ઉપભોગ કરી શકાય છે. જે એક માટે સ્વતંત્રતા છે, તે અન્ય માટે સમાન પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા છે, અને તેથી કોઈપણ વ્યક્તિનું પોતાના ધર્મમાં પરિવર્તન કરવા જેવો કોઈ મૂળભૂત અધિકાર હોઈ શકે નહીં."

૬૦. રેવ. સ્ટેનિસ્લાઉસ કેસનો ઉપરોક્ત ચુકાદો સ્પષ્ટપણે ઠરાવે છે, જોકે એક અલગ સંદર્ભમાં, કે જે એક માટે સ્વતંત્રતા છે તે અન્ય માટે પણ સમાન પ્રમાણમાં સ્વતંત્રતા છે. જ્યારે અદાલતે કહ્યું છે કે એ યાદ રાખવું પડશે કે અનુચ્છેદ ૨૫(૧) અન્ય નાગરિકોને અંતઃકરણની સ્વતંત્રતાની બાંયધરી આપે છે અને માત્ર કોઈ ચોક્કસ ધર્મના અનુયાયીઓને જ નહીં અને અન્ય વ્યક્તિનું ધર્માંતરણ કરવાનો કોઈ મૂળભૂત અધિકાર નથી, ત્યારે આ દ્રષ્ટિકોણ સ્પષ્ટ થાય છે. આ અધિકાર તમામ નાગરિકોને બાંયધરી આપવામાં આવ્યો છે. પોતાના ધર્મના સિદ્ધાંતોના પ્રતિપાદન દ્વારા પોતાના ધર્મનો પ્રચાર કરવાનો અથવા ફેલાવવાનો અધિકાર એટલે અન્ય વ્યક્તિનું ધર્માંતરણ કરવાનો નથી કારણ કે તે અન્યના મૂળભૂત અધિકારને અસર કરે છે. અમે આ સત્તામંડળનો સંદર્ભ આપ્યો છે કારણ કે

તેણે, એક રીતે, “મૂળભૂત અધિકારના આંતરિક-સંઘર્ષ” પર વિચાર કર્યો છે.

૬૧. એવું જણાવવામાં આવે છે કે, એવા સંજોગો ઉદ્ભવી શકે છે જે આંતરિક-મૂળભૂત અધિકારો વચ્ચે સંતુલન સાધવાની જરૂરિયાત ઊભી કરી શકે છે. તે સ્પષ્ટપણે સમજાયું છે કે બે મૂળભૂત અધિકારો અથવા આંતર-મૂળભૂત અધિકારો વચ્ચે સંતુલન કરતી વખતે જે કસોટી લાગુ કરવાની છે, તે સિદ્ધાંતો એ જ મૂળભૂત અધિકાર વચ્ચેના આંતરિક-સંઘર્ષમાં લાગુ કરવાના સિદ્ધાંત કરતાં અલગ હોઈ શકે છે. વિગતે કહીએ તો, આ કેસની જેમ, આરોપીને બંધારણના અનુચ્છેદ ૨૧ હેઠળ નિષ્પક્ષ ટ્રાયલ મેળવવાનો મૂળભૂત અધિકાર છે. તેવી જ રીતે, પીડિતો કે જેઓ સીધી રીતે અસરગ્રસ્ત છે અને સામૂહિકતાના ઘટકનો એક ભાગ પણ છે, તેઓને નિષ્પક્ષ ટ્રાયલ માટેનો મૂળભૂત અધિકાર છે. આમ, બે વ્યક્તિઓ હોઈ શકે છે જે બંને અધિકારનો દાવો કરવા અથવા તેના પર ભાર મૂકવાની કાયદેસરતા ધરાવે છે. કાયદેસરતાનું તથ્ય એ પ્રાથમિક બાબત છે. એ યાદ રાખવું પડશે કે કોઈપણ મૂળભૂત અધિકાર અબાધિત નથી અને અમુક સંજોગોમાં તેની મર્યાદાઓ હોઈ શકે છે. આમ, રાજ્ય દ્વારા સ્વીકાર્ય મર્યાદાઓ લાદવામાં આવે છે. સદર મર્યાદાઓ કાયદાની

સીમાઓની અંદર હોવી જોઈએ. જો કે, જ્યારે એક જ અનુચ્છેદ હેઠળ આપવામાં આવેલા અધિકારનો આંતરિક સંઘર્ષ હોય, જેમ કે આ કેસમાં નિષ્પક્ષ ટ્રાયલ, ત્યારે જે કસોટી લાગુ કરવાની જરૂર છે, અમે એવું માનવા પ્રેરાઈએ છીએ કે તે "સર્વોચ્ચ સામૂહિક હિત" અથવા "ન્યાય વિતરણ વ્યવસ્થામાં જાહેર વિશ્વાસ જાળવી રાખવો" હશે. એક ઉદાહરણ ટાંકી શકાય છે. વ્યક્તિઓનું એક જૂથ "વર્ગ ગૌરવ" ના નામે, જેમ કે વિકાસ યાદવ વિ. સ્ટેટ ઓફ યુ.પી. માં જણાવવામાં આવ્યું છે, તે સ્ત્રીની પસંદગીને સંકુચિત કે રૂંધી શકતું નથી. કારણ કે જીવનમાં પોતાના જીવનસાથીની પસંદગી કરવામાં સ્ત્રીની પસંદગી એ કાયદેસરનો બંધારણીય અધિકાર છે. તે વ્યક્તિગત પસંદગી પર સ્થાપિત છે જે બંધારણમાં અનુચ્છેદ ૧૯ હેઠળ માન્ય છે, અને આવા અધિકારથી "વર્ગ ગૌરવ" અથવા "જૂથ વિચારસરણી" ની વિભાવના સમક્ષ ઝૂકી જવાની અપેક્ષા રાખવામાં આવતી નથી. કારણ કે જો વર્ગ ગૌરવની ભાવના કોઈ પ્રકારની ધારણા હેઠળ સામૂહિક રીતે આચરવામાં આવતી હોય તો પણ તેને કોઈ કાયદેસરતા નથી. તેથી, જો સામૂહિક હિત અથવા જાહેર હિત કે જે જાહેર હેતુ પૂરો પાડે છે અને વધુમાં મૂળભૂત અધિકારનો દાવો કરવા અથવા ભારપૂર્વક રજૂ કરવાની કાયદેસરતા ધરાવે છે, તો જ તે રજૂ કરી શકે છે કે તેમના અધિકારનું રક્ષણ થવું જોઈએ. એ હકીકતનો કોઈ ઇનકાર થઈ શકે નહીં કે નિષ્પક્ષ ટ્રાયલ માટે પીડિતોના અધિકારો બંધારણના

અનુચ્છેદ ૨૧ નું અવિભાજ્ય પાસું છે અને જ્યારે તેઓ પોતાની જાતે તેમજ સામૂહિકના ભાગ રૂપે તે અધિકાર પર ભાર મૂકે છે, ત્યારે જાહેર હિતની વિભાવના ઉત્સાહિત થાય છે. આવા સંજોગોમાં ભારપૂર્વકના જાહેર હિતને પ્રાથમિકતા આપવી પડશે, કારણ કે તે "કાયદાના શાસન" ને આગળ ધપાવે છે અને પ્રોત્સાહન આપે છે. તે તરત જ સ્પષ્ટ કરી શકાય છે કે પ્રાધાન્યતાની કસોટી જે કાયદેસરતા અને જાહેર હિત પર આધારિત છે તેનો દરેક કેસની હકીકતો પર નિર્ણય કરવો પડશે અને તેને અમૂર્ત શબ્દોમાં કહી શકાય નહીં. તેના માટે હકીકતોની અભ્યાસપૂર્ણ ચકાસણી, સ્પર્ધાત્મક હિતો અને સંતુલનની અંતિમ સમજની જરૂર પડશે જે વિશાળ જાહેર હિતને પૂર્ણ કરશે અને કાયદાના શાસનની ભવ્યતાને સેવા આપશે. આ સંબંધમાં, અમને એક પ્રાચીન ઉક્તિ યાદ આવે છે:

"યદપિ સિદ્ધં, લોક વિરુદ્ધમ્

ન આદરણીયમ્, ન આચરણીયમ્"

ઉપરોક્ત ઉક્તિ જાહેર હિત અને અમુક વ્યક્તિગત હિતો પર તેના મહત્ત્વ અને પ્રાધાન્યતા પર ભાર મૂકે છે. આમ તેનો સામાન્ય અમલ ન હોઈ શકે,

પરંતુ તેનો સંદર્ભ આપવાનો હેતુ એ છે કે અમુક પ્રસંગોએ તેને યોગ્ય ગણી શકાય.

૬૨. એવી ધારણા હોઈ શકે છે કે જો પ્રાધાન્યતાના સિદ્ધાંતનું પાલન કરવામાં આવે, તો એકનો અધિકાર સંપૂર્ણપણે નાશ પામે છે. એ ધ્યાનમાં રાખવું પડશે કે સંપૂર્ણ લુપ્તતા એ સંતુલન નથી. જ્યારે સંતુલનનું કાર્ય કરવામાં આવે છે, ત્યારે નિષ્પક્ષ ટ્રાયલનો અધિકાર સંપૂર્ણપણે પાંગળો થતો નથી, પરંતુ તેને અમુક હદ સુધી ઘટાડવામાં આવે છે જેના દ્વારા આરોપીને નિષ્પક્ષ ટ્રાયલનો અધિકાર મળે છે અને સાથે સાથે, પીડિતો અનુભવે છે કે નિષ્પક્ષ ટ્રાયલ હાથ ધરવામાં આવી છે અને અદાલત ખાતરી અનુભવે છે કે આવા કેસોના સંબંધમાં નિષ્પક્ષ ટ્રાયલ છે. તે ઉપરાંત, સામૂહિકનો વિશ્વાસ ફોજદારી ન્યાય વિતરણ વ્યવસ્થામાં પુનઃસ્થાપિત થાય છે અને અંકિત રહે છે."

૬૧. નિઃશંકપણે, લોકોનો શાંતિપૂર્ણ વિરોધ અને પ્રદર્શનો વગેરે યોજવાનો અધિકાર એ બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ બાંયધરી આપવામાં આવેલો મૂળભૂત અધિકાર છે. પ્રશ્ન એ છે કે શું તેના કારણે

રહેવાસીઓને થતી મુશ્કેલીઓ વગેરે, જેનો એનજીટી દ્વારા વિગતવાર ઉલ્લેખ કરવામાં આવ્યો છે, તે એક મોટું જાહેર હિત છે જે જંતર-મંતર રોડ પર પ્રદર્શનો યોજવાના પ્રદર્શનકારીઓના અધિકારો કરતાં વધુ મહત્ત્વનું છે અને તેથી આવા પ્રદર્શનોને રોકવા માટે વાજબી નિયંત્રણ સમાન છે. અહીં, અમે એનજીટી દ્વારા આપવામાં આવેલા વિગતવાર તર્ક સાથે સંમત છીએ કે જે રીતે પ્રદર્શનો થઈ રહ્યા છે તેનાથી રહેવાસીઓને ગંભીર અસ્વસ્થતા અને હેરાનગતિ થઈ રહી છે. તે જ સમયે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે ઘણા સમયથી જંતર-મંતરને પ્રદર્શનો યોજવા માટેના સ્થળ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યું છે અને સત્તાવાળાઓ દ્વારા પણ તેને નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યું હતું. **આશા રંજન** ના ચુકાદા અનુસાર, એક અધિકારને પ્રાધાન્યતાનો એવો સિદ્ધાંત આપી શકાય નહીં કે જેના દ્વારા બીજાનો અધિકાર સંપૂર્ણપણે સમાપ્ત થઈ જાય. સંપૂર્ણ લુપ્તતા એ સંતુલન નથી. સંતુલનનો અર્થ એક વર્ગના અધિકારને અમુક અંશે ઘટાડવાનો થશે જેથી અન્ય વર્ગના અધિકારનું પણ રક્ષણ થાય.

૬૨. અમને લાગે છે કે જંતર-મંતર ખાતે સરઘસો, પ્રદર્શનો અને આંદોલનો વગેરેના પરિણામે જે દયનીય પરિસ્થિતિઓ સર્જાઈ હતી તે મુખ્યત્વે એ કારણસર હતી કે સત્તાવાળાઓએ તેને નિયંત્રિત કરવા માટે જરૂરી પગલાં લીધા ન હતા. જો આવા ધરણા અને પ્રદર્શનો તેમની મર્યાદામાં યોજાય તે સુનિશ્ચિત કરવા માટે

સત્તાવાળાઓ દ્વારા પર્યાપ્ત અને પૂરતા પગલાં લેવામાં આવ્યા હોત, તો તેનાથી પ્રદર્શનકારીઓ તેમજ રહેવાસીઓ બંનેના અધિકારોનું સંતુલન સધાયું હોત. ઉદાહરણ તરીકે, ધરણા અને વિરોધ પ્રદર્શનો લગભગ સમગ્ર જંતર-મંતર રોડ પર, બંને બાજુએ અને રસ્તાની પહોળાઈમાં પણ ફેલાવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. તેના બદલે, આ હેતુ માટે એક ચોક્કસ વિસ્તાર નિર્ધારિત કરી શકાયો હોત, જે મકાનો વગેરેથી પૂરતા અંતરે હોય જેથી રસ્તાઓ અને માર્ગો પર બિનજરૂરી અવરોધ ઊભો ન થાય. તેવી જ રીતે, પ્રદર્શનકારીઓને અયોગ્ય સમયે, રાત્રે અને તે પણ લાઉડસ્પીકર વગેરેના ઉપયોગ સાથે સતત સૂત્રોચ્ચાર ચાલુ રાખવાની મંજૂરી આપવામાં આવી હતી. સત્તાવાળાઓ સુનિશ્ચિત કરી શક્યા હોત કે આવા સૂત્રોચ્ચાર અવાજ પ્રદૂષણના ધોરણોની મર્યાદામાં હોય અને રાત્રિના કલાકોમાં અથવા વહેલી સવારના કલાકોમાં કોઈ બૂમો પાડવી કે સૂત્રોચ્ચાર ન થાય. વળી, અમુક પ્રસંગોએ આ ધરણા, આંદોલનો અને સરઘસો પર પ્રતિબંધ મૂકી શકાય છે, ઉદાહરણ તરીકે, જ્યારે પણ કોઈ વિદેશી મહાનુભાવો સદર વિસ્તારની મુલાકાત લે અને ત્યાંથી પસાર થાય અથવા આવા અન્ય સંવેદનશીલ પ્રસંગોએ. સત્તાવાળાઓ એ પણ સુનિશ્ચિત કરી શક્યા હોત કે પ્રદર્શનકારીઓ તેમના ટ્રકો/બસો વગેરે ન લાવે અને તે વાહનોને રહેણાંક મકાનોમાં અને તેની આસપાસ પાર્ક ન કરે; પ્રદર્શનકારીઓને તેમના તંબુ બાંધવા અને દિવસો સુધી રહેવાની મંજૂરી આપવામાં ન આવે; તેમને દિલ્હી જલ બોર્ડના ટેન્કરોનો ઉપયોગ કરીને સ્નાન કરવા કે કપડાં ધોવા અથવા ફૂટપાથ પર ખુલ્લામાં શૌચ કરવાની મંજૂરી

આપવામાં ન આવે; અને કોઈપણ બિનઆરોગ્યપ્રદ પરિસ્થિતિઓનું સર્જન ન કરે. સત્તાવાળાઓ આવા પ્રદર્શનની મંજૂરી આપતી વખતે, ભાગ લેવાની સંભાવના ધરાવતા પ્રદર્શનકારીઓની સંખ્યા કેટલી છે તેની પણ તપાસ કરી શક્યા હોત અને જ્યારે સંખ્યા અસામાન્ય રીતે મોટી હોય ત્યારે આવું કોઈપણ પ્રદર્શન વગેરે યોજવાની પરવાનગી નકારી શક્યા હોત જેને જો મંજૂરી આપવામાં આવે તો તે રહેવાસીઓ માટે આપોઆપ વિવિધ પ્રકારની મુશ્કેલીઓ ઊભી કરશે. અમારા દ્વારા આપવામાં આવેલા આ કેટલાક ઉદાહરણો છે. અંતર્ગત સંદેશ એ છે કે સાવચેતીપૂર્વક અને નિયંત્રિત રીતે, શાંતિપૂર્ણ વિરોધ અને પ્રદર્શનોની અમુક શ્રેણીઓને મંજૂરી આપી શકાય છે જેથી પ્રદર્શનકારીઓ તેમના અધિકારનો ઉપયોગ કરી શકે અને તે જ સમયે, રહેવાસીઓને કોઈપણ પ્રકારની અસુવિધા ન થાય તે સુનિશ્ચિત કરી શકાય.

૬૩. એનજીટી સમક્ષ, સત્તાવાળાઓએ એવું વલણ અપનાવ્યું હતું કે આવા પ્રદર્શનોની મંજૂરી આપવાની રહેશે કારણ કે આ વિસ્તાર આવા હેતુઓ માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો હતો. બીજી તરફ, રહેવાસીઓએ તેમની અરજીમાં આ પ્રદર્શનોના કારણે તેમના અધિકારોના થયેલા ઉલ્લંઘનને ઉજાગર કર્યું હતું. એનજીટી સમક્ષ પક્ષકારો દ્વારા અપનાવવામાં આવેલા આ પ્રકારના વિરોધાભાસી અભિગમમાં, એનજીટી જમીની વાસ્તવિકતાઓ અને આવા પ્રદર્શનોના કારણે

રહેવાસીઓ દ્વારા સામનો કરવામાં આવતી દયનીય પરિસ્થિતિને ધ્યાનમાં રાખીને આગળ વધી હતી. જોકે એનજીટીનું આ વિશ્લેષણ દોષરહિત છે, છતાં પણ અમને લાગે છે કે તેનો ઉકેલ પ્રદર્શનો પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકવાનો ન હતો. તેના બદલે, એનજીટીએ સત્તાવાળાઓને આવા પગલાં અપનાવવાનો નિર્દેશ આપ્યો હોત (જેમાંથી કેટલાક અમે ઉપર દર્શાવ્યા છે) જેથી સમાજના બંને વર્ગોના અધિકારોનું સંતુલન જળવાય.

૬૪. આ તબક્કે, બે અધિકારોના સંતુલનના પાસા પર ચર્ચા કરતી વખતે, આપણે અમુક અન્ય સુસંગત પરિબળોને પણ ધ્યાનમાં રાખવાના છે. પ્રથમ બાબત એ છે કે જે નોંધવાની જરૂર છે તે એ છે કે રામલીલા મેદાનનો એક ભાગ આવા પ્રદર્શનો વગેરે માટે નિર્ધારિત કરવામાં આવ્યો છે. તેથી, તે જગ્યા પહેલેથી જ ઉપલબ્ધ છે. રીટ અરજીમાં અરજદાર અને અપીલમાં અપીલકર્તાઓ દ્વારા રજૂ કરવામાં આવેલી દલીલો પૈકીની એક દલીલ એ છે કે રામલીલા મેદાન નવી દિલ્હી વિસ્તારના તે ભાગથી ઘણું દૂર છે જ્યાં 'સત્તા' કેન્દ્રિત છે અને તેથી, રામલીલા મેદાનમાં દૂરના સ્થળે વિરોધ અને પ્રદર્શન યોજવાની કોઈ અસર થશે નહીં અથવા ખૂબ જ ઓછી અસર થશે. તેના પર ભાર મૂકવામાં આવ્યો હતો કે આવા પ્રદર્શનો યોજવા અને સૂત્રોચ્ચાર કરવાનો હેતુ એ છે કે તેઓ સંબંધિત વ્યક્તિઓ સુધી પહોંચે કે જેમના માટે આ કરવામાં આવે છે. આ સાચું હોઈ શકે

છે. જો કે, એ પણ ધ્યાનમાં રાખવાનું છે કે આપણે ટેકનોલોજીના યુગમાં જીવી રહ્યા છીએ જ્યાં વ્યક્તિઓના જૂથ દ્વારા ઉઠાવવામાં આવેલો ચિંતાનો અવાજ અસંખ્ય માધ્યમો દ્વારા યોગ્ય વર્તુળો સુધી પહોંચી શકે છે. ઇલેક્ટ્રોનિક અને પ્રિન્ટ મીડિયા મુખ્ય ભૂમિકા ભજવે છે. સોશિયલ મીડિયા અને વિવિધ એપ્લિકેશનો જેવી કે 'વોટ્સએપ', 'ટ્વિટર', 'ઇન્સ્ટાગ્રામ' વગેરે આવી ઘટનાઓને ફેલાવવામાં કોઈ સમય લેતી નથી. જોકે વિરોધ અને પ્રદર્શનો યોજવા એ એક સ્વીકૃત અધિકાર છે, તે જ સમયે, કોઈ એવો દાવો કરી શકતું નથી કે તેમને માત્ર એક ચોક્કસ વિસ્તારમાં જ પ્રદર્શન યોજવાનો અધિકાર છે. જાહેર હિતમાં આવા પ્રદર્શનોનું નિયમન કરતી વખતે, ચોક્કસ વિસ્તારો નિર્ધારિત કરી શકાય છે. બીજી બાજુ, એ પણ સ્વીકારવું પડશે કે આ જરૂરિયાત પૂરી કરવા માટે રામલીલા મેદાન પૂરતું ન હોઈ શકે. ફરીથી, જૂની દિલ્હીમાં આ સ્થળ ખૂબ જ ગીચ વિસ્તારનો એક ભાગ છે અને આવા હેતુઓ માટે આ વિસ્તારનો ઉપયોગ કરવાની વાત આવે ત્યારે તેની પોતાની મર્યાદાઓ છે. તેથી, અમુક અન્ય વિસ્તારની જરૂર છે. જંતર-મંતર સત્તાવાળાઓ દ્વારા પસંદ કરાયેલ વિસ્તાર હોવાથી અને ઘણા સમયથી ઉપયોગમાં હોવાથી, જ્યાં સુધી રહેવાસીઓનો સંબંધ છે ત્યાં સુધી કોઈપણ પ્રકારની ખલેલ કે અસુવિધા ન થાય તે રીતે, ઓછામાં ઓછા નાના જૂથોને શાંતિપૂર્ણ જાહેર સભાઓ, સરઘસો વગેરે યોજવા માટે આ વિસ્તારના મર્યાદિત ભાગની પરવાનગી આપીને સંતુલન સાધી શકાય છે.

૬૫. પોલીસ કમિશનર, નવી દિલ્હીને અન્ય સંબંધિત એજન્સીઓ સાથે પરામર્શ કરીને, આવા હેતુઓ માટે વિસ્તારના મર્યાદિત ઉપયોગ માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા ઘડવાનો નિર્દેશ આપવામાં આવે છે પરંતુ એ સુનિશ્ચિત કરવા માટે કે પ્રદર્શનો વગેરે એવી રીતે નિયંત્રિત થાય કે જેથી જંતર-મંતર રોડના રહેવાસીઓ અથવા ત્યાં આવેલી કચેરીઓને કોઈ ખલેલ ન પહોંચે. આ સંબંધમાં વિગતવાર માર્ગદર્શિકા ઘડી શકાય છે. અમે એ પણ સ્પષ્ટ કરી શકીએ છીએ કે કોઈ ચોક્કસ જૂથ દ્વારા આવું પ્રદર્શન યોજવા માટે પોલીસ કમિશનર (અથવા તેમની નિયુક્ત સત્તા) પાસેથી જરૂરી પૂર્વ પરવાનગી લેવાની જોગવાઈ કરી શકાય છે અને આવી દરખાસ્તોની તપાસ કરતી વખતે તે માપદંડો નક્કી કરી શકાય છે જેને પરવાનગી આપવી કે નહીં તે નક્કી કરવા માટે ધ્યાનમાં લેવામાં આવશે. આવી માર્ગદર્શિકા ઘડવા માટે પોલીસ કમિશનર, નવી દિલ્હીને બે મહિનાનો સમય આપવામાં આવે છે.

૬૬. રીટ પીટીશન (સિવિલ) નં. ૧૧૫૩/૨૦૧૭ માં અરજદાર બોટ ક્લબ વિસ્તાર પ્રદર્શનો વગેરે માટે ઉપલબ્ધ કરાવવા માંગે છે. અરજદારે સફળતાપૂર્વક દર્શાવ્યું છે કે બંધારણના અનુચ્છેદ ૧૯(૧)(એ) અને ૧૯(૧)(બી) હેઠળ તે તેમનો મૂળભૂત અધિકાર છે. તે જ સમયે, એ વાતનો પણ ઇનકાર કરવામાં આવતો નથી

કે વિશાળ જાહેર હિતમાં આ અધિકારના ઉપયોગ પર વાજબી નિયંત્રણો હોઈ શકે છે. સામાવાળાઓએ સંસદ ભવન, નોર્થ અને સાઉથ બ્લોક્સ અને અન્ય કેન્દ્ર સરકારની કચેરીઓની નિકટતા, વિદેશી રાજ્યોના વડાઓની વારંવારની મુલાકાતો અને આવા અન્ય પરિબળોને કારણે આ વિસ્તારની સંવેદનશીલતાને સમાન પ્રમાણમાં પ્રકાશિત કરી છે. સામાવાળાઓ એ નિર્દેશ કરવામાં પણ વાજબી છે કે આ સ્થળે પ્રદર્શનો યોજવા માટે ચિંતાજનક રીતે મોટી સંખ્યામાં વિનંતીઓ કરવામાં આવે છે. વધુમાં, ગુપ્તચર અહેવાલો દર્શાવે છે કે આવા કેટલાક પ્રદર્શનો, જો મંજૂરી આપવામાં આવે તો, ગંભીર કાયદો અને વ્યવસ્થાની પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કરી શકે છે. સામાવાળાઓ એ હદ સુધી પણ સાચા છે કે આ અદાલતે 'સ્પષ્ટ અને વર્તમાન જોખમ કસોટી' અપનાવી નથી, જેવી યુએસ અદાલતો દ્વારા લાગુ કરવામાં આવી છે, અને તેના બદલે તે 'શાંતિ ભંગની આશંકા કસોટી' છે જેનો ઉપયોગ કોઈ ચોક્કસ પ્રદર્શન/ધરણાની મંજૂરી આપવી કે નહીં તેનો નિર્ણય લેવા માટે કરવાનો છે. જ્યારે સી.આર.પી.સી.ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પસાર કરાયેલા હુકમોની આ સંદર્ભમાં તપાસ કરવામાં આવે છે, ત્યારે આવા હુકમોમાં કોઈ દોષ જણાતો નથી. આ હુકમો, તેમના પ્રથમ દર્શનીય રીતે, કોઈપણ ગેરકાયદેસરતાથી દૂષિત જણાતા નથી કારણ કે તેઓ '**લેખિત પરવાનગી વિના**' જાહેર સભાઓ, પાંચ કે તેથી વધુ વ્યક્તિઓનો મેળાવડો, સરઘસો, પ્રદર્શનો, ધરણા વગેરે પર પ્રતિબંધ મૂકે છે. વધુમાં, આવા હુકમો ગુપ્તચર અહેવાલોના આધારે પસાર કરવામાં આવે છે જે દર્શાવે છે કે વિસ્તારમાં જાહેર

સભાઓનું '**અનિયંત્રિત** આયોજન', સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરે ટ્રાફિકમાં અવરોધ, માનવ સલામતી માટે જોખમ અને જાહેર શાંતિમાં ખલેલ પહોંચાડવાની સંભાવના ધરાવે છે.

૬૭. આ હુકમોનો સૂર અને તેમાં વપરાયેલી ચોક્કસ ભાષા નીચેની બે વિશેષતાઓને સામે લાવે છે:

(એ) જાહેર સભાઓ, સરઘસો વગેરેનું '**અનિયંત્રિત**' આયોજન ન હોવું જોઈએ; અને

(બી) તેના આનુષંગિક પરિણામ તરીકે, હુકમમાં ઉલ્લેખ છે કે આવી જાહેર સભાઓ, સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરેની 'લેખિત પરવાનગી વિના' મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં.

૬૮. આમ, આ હુકમોનું વાંચન દર્શાવે છે કે જાહેર સભાઓ, સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરે યોજવા પર કોઈ સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ નથી. આવી પ્રવૃત્તિઓ વિશાળ

જાહેર હિતમાં પ્રતિબંધિત કરવાની હોય છે અને તેથી, વ્યક્તિઓનું કોઈપણ જૂથ અથવા વ્યક્તિ આવા કોઈપણ સરઘસો અને ધરણા કરવા માંગે તે પહેલાં, તેણે પૂર્વ લેખિત પરવાનગી લેવી પડશે. આ સ્પષ્ટપણે સૂચવે છે કે જ્યારે પણ આવી વિનંતી કરવામાં આવે છે, ત્યારે સત્તાવાળાએ તેની તપાસ કરવાની હોય છે અને તેની સંભવિત અસરને ધ્યાનમાં રાખીને પ્રસ્તાવિત પ્રદર્શન, જાહેર સભા વગેરેની મંજૂરી આપવી કે નહીં તે અંગે નિર્ણય લેવાનો હોય છે, એટલે કે શું તે ટ્રાફિકમાં કોઈ અવરોધ અથવા માનવ સલામતી માટે જોખમ અથવા જાહેર શાંતિમાં ખલેલ વગેરેનું કારણ બનશે. જો કરવામાં આવેલી વિનંતીઓ પર વિચાર કરવામાં આવે અને પછી ઉપરોક્ત બાબતોને ધ્યાનમાં રાખીને મંજૂર અથવા નકારી કાઢવામાં આવે, તો સી.આર.પી.સી.ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ કરવામાં આવેલા આવા હુકમની માન્યતા અંગે કોઈ વિવાદ હોઈ શકે નહીં. જો કે, તે વાસ્તવિકતા નથી.

૬૯. કોઈ શંકા નથી કે સી.આર.પી.સી. ની કલમ ૧૪૪ હેઠળ પસાર કરવામાં આવેલો હુકમ સાઠ દિવસના સમયગાળા માટે માન્ય રહે છે જે તે જોગવાઈમાં નિર્ધારિત મર્યાદા છે. જો કે, એક હુકમની મુદત પૂરી થવાના થોડા સમય પહેલાં જ, બીજો સમાન હુકમ પસાર કરવામાં આવે છે. સતત પુનરાવર્તિત આવા હુકમોએ કાયમી પરિસ્થિતિનું નિર્માણ કર્યું છે. સામાવાળાઓ વતી એવી દલીલ કરવામાં આવી છે કે પરિસ્થિતિમાં કોઈ ફેરફાર થયો નથી, જે આ

વિસ્તારની સંવેદનશીલતા અને પ્રવર્તમાન વિશિષ્ટ/અસાધારણ પરિસ્થિતિઓના સંદર્ભમાં સમાન રહે છે, તેથી પુનરાવર્તિત સ્વરૂપમાં આવા હુકમો જરૂરી બને છે. જો આપણે આ સ્થિતિ સ્વીકારીએ અને તે આધારે આગળ વધીએ તો પણ, તેનો અર્થ પ્રસ્તાવિત જાહેર સભાઓ, સરઘસો, પ્રદર્શનો વગેરેને 'અનિયંત્રિત' રીતે મંજૂરી ન આપીને તેનું સતત નિયમન કરવાનો જ થશે. જો કે, વાસ્તવિકતામાં આવી કોઈ પ્રવૃત્તિઓને બિલકુલ મંજૂરી આપવામાં આવતી નથી અને તેથી, જે પરિસ્થિતિનું નિર્માણ થાય છે તે આ જાહેર સભાઓ, પ્રદર્શનો, ધરણા વગેરેનું 'નિયમન' કરવાને બદલે સંપૂર્ણપણે 'પ્રતિબંધ' મૂકવા સમાન છે.

૭૦. ઉપરોક્ત પરિપ્રેક્ષ્યમાં, અહીં પણ પોલીસ કમિશનર, નવી દિલ્હી અને અન્ય સત્તાવાર સામાવાળાઓ આવા વિરોધો, પ્રદર્શનો વગેરેનું નિયમન કરવા માટે યોગ્ય માર્ગદર્શિકા ઘડી શકે છે. ઉપર નોંધ્યા મુજબ, કલમ ૧૪૪ હેઠળ જારી કરાયેલા હુકમો 'પરવાનગી વિના' પ્રદર્શન વગેરેના સ્વરૂપની અમુક પ્રવૃત્તિઓ પર પ્રતિબંધ મૂકે છે, જેનો અર્થ એ થાય છે કે અમુક કેસોમાં પરવાનગી આપી શકાય છે. તેથી, બોટ ક્લબ વિસ્તારમાં કયા પરિમાણો હેઠળ પરવાનગી આપી શકાય તે નિર્ધારિત કરતી યોગ્ય માર્ગદર્શિકા હોઈ શકે છે. સામાવાળાઓ દ્વારા દર્શાવવામાં આવેલી સંવેદનશીલતાઓને કારણે અને રામલીલા મેદાન ઉપલબ્ધ છે તેમજ જંતર-મંતર રોડ નિયંત્રિત રીતે બે મહિનામાં ઉપલબ્ધ થશે તે બાબતને પણ

ધ્યાનમાં રાખીને તેનો ખૂબ જ પ્રતિબંધિત અને મર્યાદિત ઉપયોગ થઈ શકે છે. આમ, પ્રસ્તાવિત માર્ગદર્શિકામાં આવા પ્રદર્શનોમાં ભાગ લેવાનો ઈરાદો ધરાવતી વ્યક્તિઓની સંખ્યાનું નિયમન કરવાની જોગવાઈઓ, સંસદ ભવન, નોર્થ અને સાઉથ બ્લોક્સ, સર્વોચ્ચ અદાલત, મહાનુભાવોના નિવાસસ્થાનો વગેરેથી લઘુત્તમ અંતર નિર્ધારિત કરવાની જોગવાઈઓ કે જેની અંદર આવા કોઈ પ્રદર્શનોની મંજૂરી આપવામાં આવશે નહીં; અમુક માર્ગો પર નિયંત્રણો લાદવા જ્યાંથી સામાન્ય રીતે વડાપ્રધાન, કેન્દ્રીય મંત્રીઓ, ન્યાયાધીશો વગેરે પસાર થાય છે; જ્યારે વિદેશી મહાનુભાવો કોઈ ચોક્કસ સ્થળની મુલાકાતે હોય અથવા ચોક્કસ માર્ગ પરથી પસાર થતા હોય ત્યારે કોઈપણ પ્રદર્શનની મંજૂરી ન આપવી; પ્રદર્શનકારીઓ દ્વારા અગ્નિશાસ્ત્રો, લાકડીઓ, ભાલા, તલવારો વગેરે લઈ જવાની મંજૂરી ન આપવી; તેમને પ્રાણીઓ લાવવા અથવા તંબુ બાંધવા અથવા રાતભર રોકાવાની મંજૂરી ન આપવી; આવા પ્રદર્શનો માટે સમય મર્યાદા નિર્ધારિત કરવી; અને પીક ટ્રાફિકના કલાકો દરમિયાન આવા પ્રદર્શનો વગેરે પર નિયંત્રણો મૂકવાનો સમાવેશ થઈ શકે છે. શરૂઆત કરવા માટે, સત્તાવાળાઓ તેવા સરઘસો અને પ્રદર્શનોની મંજૂરી આપી શકે છે જે તેમના મૂળ સ્વરૂપમાં હાનિરહિત હોય. દાખલા તરીકે, કોઈ સામાજિક ઉદ્દેશ્યને આગળ વધારવા માટે શાળાના બાળકો દ્વારા કાઢવામાં આવતું સરઘસ અથવા કોઈ સામાજિક અનિષ્ટ કે દુઃખદ ઘટના સામે શાંતિપ્રિય વ્યક્તિઓના જૂથ દ્વારા કેન્ડલ માર્ચ. આવા પ્રદર્શનો માટેની દરેક વિનંતીને નકારી કાઢીને તેમના પર સંપૂર્ણ પ્રતિબંધ મૂકવાને બદલે વિવિધ

પગલાં અપનાવીને આવા પ્રદર્શનોનું અસરકારક રીતે નિયમન કરી શકાય છે તે દર્શાવવા માટે અમારા દ્વારા આપવામાં આવેલા આ કેટલાક ઉદાહરણો છે. તેથી, અમને લાગે છે કે આ વિસ્તારના સંબંધમાં પણ સત્તાવાળાઓ યોગ્ય અને જરૂરી માર્ગદર્શિકા ઘડી શકે છે. અમે પોલીસ કમિશનર, નવી દિલ્હીને આજથી બે મહિનાની અંદર અન્ય સત્તાવાળાઓ સાથે પરામર્શ કરીને આ કવાયત હાથ ધરવાનો નિર્દેશ આપીએ છીએ.

૭૧. રીટ અરજીઓ અને અપીલો ઉપરોક્ત શરતો અનુસાર નિકાલ કરવામાં આવે છે.

નિધિ જૈન

બાબતોનો નિકાલ કરવામાં આવેલ.

***This judgment has been translated using an AI-assisted translation tool.***

==========

**અસ્વીકરણ:** સ્થાનિક ભાષામાં અનુવાદિત આ ચુકાદા/હુકમનો હેતુ પક્ષકારોને તેમની ભાષામાં જાણકારી ઉપલબ્ધ કરાવવા માત્રનો છે અને તેનો અન્યથા ઉપયોગ થઈ શકશે નહિ. અન્ય તમામ વ્યવહારિક તેમજ સરકારી ઉદ્દેશો માટે મૂળ અંગ્રેજી ચુકાદો/હુકમ જ પ્રમાણિત અને માન્ય રહેશે.

**DISCLAIMER:** The translated judgment in vernacular language is meant for the restricted use of the litigant to understand it in his/ her language and may not be used for any other purpose. For all practical and official purposes, the English version of the judgment shall be authentic and shall hold the field for the purpose of execution and implementation.